

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας  
Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών  
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Τόγιας Γεώργιος

# Το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Αγίας Μαρίνας στον Κισσό του Πηλίου

Πτυχιακή Εργασία



Επιβλέποντες καθηγητές: Βαραλής Ιωάννης, Βασιλάκη Μαρία

Βόλος 2017



Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας  
Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών  
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Τόγιας Γεώργιος

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Αγίας Μαρίας  
στον Κισσό του Πηλίου

Πτυχιακή Εργασία

Επιβλέποντες καθηγητές: Βαραλής Ιωάννης, Βασιλάκη Μαρία

Βόλος 2017





## Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος.....	7
Εισαγωγή.....	8
Κεφάλαιο 1. Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα του Πηλίου πριν από το 1700 .....	9
Κεφάλαιο 2. Το τέμπλο της Αγίας Μαρίνας Κισσού .....	13
Α. Ο ναός της Αγίας Μαρίνας.....	13
Β. Η διάρθρωση του τέμπλου .....	16
Γ. Διάκοσμος.....	18
Ζώνη της βάσης:.....	18
Κάτω «κεταμπέδες»:.....	18
Ζώνη των Δεσποτικών εικόνων:.....	19
Πάνω «κεταμπέδες» και «κεμέρια»: .....	20
Ζώνη της Ρίζας του Ιεσσαί: .....	21
Ζώνη του Δωδεκαόρτου: .....	22
Ζώνη της Μεγάλης Δέησης («Αποστολικά»): .....	23
Επίστεψη: .....	24
Ωραίες πύλες και βημόθυρα:.....	25
Γ. Τεχνική και χρονολόγηση .....	27
Κεφάλαιο 3. Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα που σχετίζονται με το τέμπλο της Αγίας Μαρίνας .....	30
Συμπεράσματα.....	46
Βιβλιογραφία.....	48
Εικόνες.....	50



## Πρόλογος

Η παρούσα εργασία αποτελεί την πτυχιακή μου εργασία, η οποία εντάσσεται στο προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πραγματοποιήθηκε κατά το ακαδημαϊκό έτος 2016-2017 με επιβλέποντες καθηγητές τους Ιωάννη Βαραλή και Μαρία Βασιλάκη.

Η πραγματοποίηση αυτής της εργασίας δεν θα είχε καταστεί δυνατή χωρίς την αμέριστη βοήθεια και υποστήριξη που μου προσέφεραν οι επιβλέποντες καθηγητές μου και ιδιαίτερα ο κ. Βαραλής, που με τις πολύτιμες υποδείξεις του κατάφερα να ολοκληρώσω τη μελέτη μου. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στον αρχιμανδρίτη Σεβαστιανό Ζερβό για την παρότρυνσή του να ασχοληθώ με το θέμα. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Μελίνα Τσαγκατάκη-Τσιρίγγα και την οικογένεια μου για την ψυχολογική υποστήριξη που μου παρείχαν, καθώς επίσης και για την υπομονή τους.

## Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως θέμα της το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού της Αγίας Μαρίνας στο χωριό Κισσός του Πηλίου. Το τέμπλο αυτό είναι γνωστό στην έρευνα από τις έρευνες του λαογράφου Κίτσου Μακρή<sup>1</sup> και ιδιαίτερα από τη σχετική δημοσίευση του καθηγητή Νίκου Νικονάνου<sup>2</sup>. Σκοπός της εργασίας μου είναι η παρουσίαση της ξυλογλυπτικής εργασίας του τέμπλου και η σύγκρισή της με την κατεργασία άλλων τέμπλων της περιοχής του Πηλίου κατά τον 18<sup>ο</sup> αιώνα.

Το κείμενο της εργασίας χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο γίνεται μια αναφορά στην ιστορία και τα χαρακτηριστικά των ξυλόγλυπτων τέμπλων του Πηλίου πριν από το 1700, με σκοπό να κατανοήσουμε την εξέλιξη στην εικονογραφία και την τεχνική των τέμπλων κατά τον 18<sup>ο</sup> αιώνα. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται η περιγραφή του τέμπλου της Αγίας Μαρίνας και, συγκεκριμένα, περιγράφονται η διάρθρωση, η διακόσμηση αλλά και η τεχνική του. Το θέμα του τρίτου κεφαλαίου είναι η σύγκριση του τέμπλου της Αγίας Μαρίνας με άλλα τέμπλα ναών του Πηλίου, με τα οποία το τέμπλο της Αγίας Μαρίνας παρουσιάζει εξαιρετικές αναλογίες και ομοιότητες. Ειδικότερα, θα συνεξετάσουμε τα τέμπλα των ναών του Αγίου Ιωάννου στις Αφέτες, των Ταξιαρχών στην Τσαγκαράδα και των Ταξιαρχών στις Μηλιές. Με βάση τη μελέτη των τέμπλων αυτών, θα σταθούμε σε θέματα κατασκευαστικά και μορφολογικά, καθώς επίσης και σε θέματα χρονολόγησης.

Η επιλογή του θέματος δεν ήταν τυχαία, καθώς βασίστηκε τόσο στο προσωπικό μου ενδιαφέρον για την ξυλογλυπτική, όσο και στην επιθυμία μου για την ανάδειξη του τέμπλου της Αγίας Μαρίνας Κισσού και, γενικότερα, της τέχνης της μεταβυζαντινής ξυλογλυπτικής.

---

<sup>1</sup> Μακρής 1976, σελ. 94, 104.

<sup>2</sup> Νικονάνος 2009.

## Κεφάλαιο 1. Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα του Πηλίου πριν από το 1700

Είναι γνωστό ότι στους ναούς της περιοχής του Πηλίου υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός ξυλόγλυπτων τέμπλων. Η έρευνα του αρχαιολόγου Πάρη Δ. Ευγενικού, στα πλαίσια της μεταπτυχιακής διπλωματικής του εργασίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ έφερε στο φως οκτώ ξυλόγλυπτα τέμπλα, τα οποία με βάση τη διακόσμηση, τη δομή και την τεχνική της κατεργασίας τους χρονολόγησε στον 17<sup>ο</sup> αιώνα<sup>3</sup>. Ένα μόνο από αυτά είναι ακριβώς χρονολογημένο, αυτό του Αγίου Αθανασίου Ζαγοράς που κατασκευάστηκε, σύμφωνα με επιγραφή, το 1644<sup>4</sup>. Τόσο αυτό, όσο και τα υπόλοιπα τέμπλα είναι πολύ σημαντικά, γιατί η μελέτη τους βοηθά στην κατανόηση της εξέλιξης της ξυλογλυπτικής στο Πήλιο<sup>5</sup>.

Τα τέμπλα του 17<sup>ου</sup> αιώνα σε γενικές γραμμές ακολουθούν κοινή διάρθρωση, που έλκει την καταγωγή της από τα παλαιότερα βυζαντινά τέμπλα: ανά διαστήματα υπάρχουν πεσσίσκοι και κιονίσκοι που φέρουν ευθύγραμμο επιστύλιο κι ανάμεσά τους διαμορφώνονται δύο τουλάχιστον εισοδοί, η Ωραία Πύλη στο κέντρο και η θύρα της πρόθεσης, αριστερά – ενίοτε ανοίγεται και η θύρα του διακονικού, δεξιά – ενώ τα μέρη ανάμεσα στις εισόδους κλείνονται με θωράκια, εικόνες δεσποτικές και επιστυλίου, και επιστέψεις. Το τέμπλο καθ' ύψος αποτελείται από τρεις ζώνες: τη βάση, τον θριγκό και την επίστεψη. Στη βάση τοποθετούνται θωράκια, πάνω από τα οποία τοποθετούνται οι δεσποτικές εικόνες. Το θριγκό απαρτίζουν τρεις κύριες ανάγλυφες ζώνες, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται στενές διακοσμητικές ταινίες, οι κοσμήτες: η πρώτη ζώνη φέρει ανάγλυφο διάκοσμο· η δεύτερη και η τρίτη ζώνη εκτός από ανάγλυφο φέρουν και εικόνες με γραπτό διάκοσμο: στη δεύτερη ζώνη εκτείνεται η Μεγάλη Δέηση με το Τρίμορφο στο κέντρο και αγγέλους και αποστόλους εκατέρωθεν, ενώ στην τρίτη τοποθετούνται οι εικόνες του Δωδεκαόρτου. Τέλος, στην κορυφή του τέμπλου η επίστεψη αποτελείται από την πυραμίδα: μεγάλος ξυλόγλυπτου σταυρός με την

---

<sup>3</sup> Ευγενικός 2007, σελ. 18.

<sup>4</sup> Ευγενικός 2007, σελ. 27.

<sup>5</sup> Στη διδακτορική του διατριβή για τα πρώιμα τέμπλα ναών της περιφέρειας της Ι. Μητρόπολης Δημητριάδος και Αλμυρού, η οποία δεν μου ήταν προσιτή, ο Ευγενικός (2016) επανεξετάζει τα εν λόγω τέμπλα στο πλαίσιο της έρευνάς του για τα τέμπλα του 16<sup>ου</sup> και του 17<sup>ου</sup> αιώνα στην Ανατολική Θεσσαλία. Βλ. <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/39315>

απεικόνιση του Εσταυρωμένου υψώνεται πάνω από βάση και εκατέρωθέν του τοποθετούνται τα δύο εικονίδια των λυπηρών<sup>6</sup>. Ιδιαίτερο μάλιστα χαρακτηριστικό των τέμπλων του Πηλίου αυτής της περιόδου είναι ότι η πυραμίδα τοποθετείται κατά κάποιο τρόπο μέσα στον θριγκό, ανάμεσα στις σκηνές του Δωδεκαόρτου<sup>7</sup>.

Ο διάκοσμος αυτών των τέμπλων χαρακτηρίζεται από μια σχετική ομοιομορφία στο θεματολόγιό του, που έλκει την καταγωγή του από τέμπλα της βυζαντινής περιόδου<sup>8</sup>. Στη βάση του τέμπλου τα θωράκια συνήθως δεν είναι σκαλισμένα ή είναι απλά σανιδώματα με γραπτό διάκοσμο, ενδεχομένως μεταγενέστερο της κατασκευής τους, όπως στον Άγιο Χαράλαμπο στο Πουρί<sup>9</sup>. Πάνω από τα θωράκια, στη ζώνη των δεσποτικών εικόνων, οι κιονίσκοι του τέμπλου κοσμούνται με ανάγλυφα ανθοδοχεία από τα οποία εκφύονται επιχρυσωμένοι ελικοειδείς βλαστοί, ενώ ανάλογη διακόσμηση έχουν και οι παραστάδες στην Ωραία Πύλη και τη θύρα της πρόθεσης<sup>10</sup>. Τα υπέρθυρα των θυρών αυτών είναι τοξωτά, εκτός από αυτά του τέμπλου του Αγίου Χαράλαμπου στο Πουρί<sup>11</sup>, που έχουν τρίλοβο περίγραμμα, και κοσμούνται με ανάγλυφα ανθοδοχεία από τα οποία εκφύονται βλαστοί που γεμίζουν όλον τον κάμπο· μέσα στην πυκνή βλάστηση πολλές φορές συναντούμε αντωπά πτηνόμορφα όντα που δείχνουν να ραμφίζουν τσαμπιά σταφύλια<sup>12</sup>. Ο κάμπος όπου προβάλλεται ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος των στυλωμάτων και των υπερθύρων βάφεται με ερυθρό και κυανό χρώμα.

Το κυρίως μέρος του θριγκού αποτελούν οι τρεις βασικές ανάγλυφες ζώνες που χωρίζονται από κοσμήτες. Η πρώτη ζώνη κοσμείται από ελισσόμενους βλαστούς κι ανάμεσα στα φυλλώματα διακρίνονται λεπτά δρακόμορφα όντα, από τις ουρές των οποίων εκφύονται διακλαδώσεις ανθοφόρων βλαστών<sup>13</sup>. Στην ίδια ζώνη σε ορισμένους ναούς, όπως στον Άγιο Αθανάσιο Ζαγοράς<sup>14</sup>, υπάρχει ένα αξιοσημείωτο διακοσμητικό στοιχείο: στο κέντρο πάνω από την Ωραία Πύλη τοποθετείται θυρεός με σταυρό, ο οποίος φυλάσσεται από ζεύγος γρυπολεόντων ή δράκων. Το μόνο τέμπλο της περιοχής που έχει εντελώς διαφορετική διακόσμηση στην πρώτη ζώνη του θριγκού, είναι αυτό

---

<sup>6</sup> Ευγενικός 2007, 77-79. Πρβλ. και Τσαπαρλής 1980, 91-98. Κουτελάκης 1986, 50-51. Ο Ευγενικός (2007, 75-77) διακρίνει τα ηλιορευτικά τέμπλα του 17<sup>ου</sup> αιώνα σε τέσσερις παραλλαγές.

<sup>7</sup> Ευγενικός 2007, 79-81.

<sup>8</sup> Ευγενικός 2007, 84 κεξ.

<sup>9</sup> Ευγενικός 2007, 65.

<sup>10</sup> Ευγενικός 2007, 85-86.

<sup>11</sup> Ευγενικός 2007, 66.

<sup>12</sup> Ευγενικός 2007, 86-88.

<sup>13</sup> Ευγενικός 2007, 88-91.

<sup>14</sup> Ευγενικός 2007, 28.

της Παναγίας Ράσοβας στη Ζαγορά, όπου τη ζώνη κοσμεί σειρά μεταλλίων με τη Μεγάλη Δέηση και μορφές προφητών<sup>15</sup>.

Οι επόμενες δυο ζώνες του θριγκού στα τέμπλα του Πηλίου είναι αυτές των Αποστολικών και του Δωδεκαόρτου. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι δύο ζώνες τοποθετούνται αντίστροφα απ' ό,τι στα τέμπλα άλλων περιοχών, το Δωδεκάορτο στην ανώτερη και τα Αποστολικά στην κατώτερη<sup>16</sup>. Στην ζώνη των Αποστολικών οι μορφές τοποθετούνται κάτω από τοξωτά πλαίσια με κροσσωτό διάκοσμο, που στηρίζονται σε στρεπτούς κιονίσκους, ενώ τα τρίγωνα στις άνω γωνίες γεμίζουν με ανθοφόρους βλαστούς<sup>17</sup>. Παρόμοια είναι διακοσμημένη και η ζώνη του Δωδεκαόρτου, μόνο που σ' αυτήν οι ορθογώνιες εικόνες επιστέφονται με το γνωστό θέμα των αχιβάδων μέσα σε ημικυκλικά πλαίσια, αλλά ορισμένες φορές οι αχιβάδες τοποθετούνται σε τριγωνικά αετώματα<sup>18</sup>. Πάνω από τη ζώνη του Δωδεκαόρτου βρίσκεται η τελευταία διακοσμητική ταινία που φέρει ανθεμωτό, πολλές φορές διάτρητο, διάκοσμο και ονομάζεται κλαδί<sup>19</sup>. Τέλος, ο κάμπος των σκαλισμένων διακοσμητικών στοιχείων στις διάφορες ζώνες του θριγκού ζωγραφίζεται με ερυθρό ή και με κυανό χρώμα.

Τη βάση της πυραμίδας, που βρίσκεται ενδιάμεσα στη ζώνη του Δωδεκαόρτου, αποτελεί ένα ζεύγος αντωπών δελφινιών με καμπυλωμένα σώματα. Τα δελφίνια κατά τον 17<sup>ο</sup> αιώνα αποτελούν το κυρίως διακοσμητικό στοιχείο της βάσης της πυραμίδας, που στη συνέχεια όμως θα μετεξελιχθεί σε σύνθεση από ζεύγος δρακόμορφων όντων<sup>20</sup>. Το κεντρικό στοιχείο της πυραμίδας του τέμπλου αποτελεί ο μεγάλος σταυρός, μέσα στον οποίο ζωγραφίζεται ο Εσταυρωμένος Χριστός, ενώ στις τρίλοβες απολήξεις των κεραιών του συνήθως ζωγραφίζονται τα σύμβολα των τεσσάρων ευαγγελιστών. Στην περίμετρό του ο σταυρός φέρει φυτικό διάκοσμο με άνθη ή φύλλα και μια λεπτή ταινία με σειρά κουκκίδων<sup>21</sup>. Στις ουρές των δελφινιών στηρίζονται τα δύο εικονίδια με την Θεοτόκο και τον άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, που στρέφονται προς τον Εσταυρωμένο και αποτελούν τα λυπηρά της επίστεψης<sup>22</sup>. Μεταξύ των στομάτων των δελφινιών συνήθως

---

<sup>15</sup> Ευγενικός 2007, 44.

<sup>16</sup> Ευγενικός 2007, 91.

<sup>17</sup> Ευγενικός 2007, 92.

<sup>18</sup> Ευγενικός 2007, 92.

<sup>19</sup> Ευγενικός 2007, 95.

<sup>20</sup> Τσαπαρλής 1980, 133. Ευγενικός 2007, 95.

<sup>21</sup> Ευγενικός 2007, 97-98.

<sup>22</sup> Ευγενικός 2007, 98-99.

υπάρχουν διάχωρα όπου ζωγραφίζονται το σπήλαιο στον Άδη με το κρανίο του Αδάμ ή ο μόσχος, το σύμβολο του ευαγγελιστή Λουκά<sup>23</sup>.

Τα λίγα βημόθυρα που έχουν σωθεί από τη περίοδο αυτή διακρίνονται από την μικτή τους τεχνική, καθώς φέρουν ξυλόγλυπτο και γραπτό διάκοσμο<sup>24</sup>. Στο ανώτερο τμήμα των θυροφύλλων η άνω τοξωτή απόληξη έχει σκαλιστεί συνήθως με διάτρητη τεχνική, ενώ στην επιφάνεια του υπόλοιπου συμπαγούς τμήματος διαμορφώνονται εικονίδια με τοξωτά πλαίσια. Ο γραπτός διάκοσμος χωρίζεται σε δύο ζώνες: στην άνω μπαίνει η σκηνή του Ευαγγελισμού, με τον αρχάγγελο και την Παναγία σε ισάριθμα εικονίδια σε καθένα θυρόφυλλο, ενώ στην κάτω τοποθετείται μια σύνθεση με τέσσερις μετωπικούς ιεράρχες, κατά κανόνα τους Τρεις Ιεράρχες (Μεγάλο Βασίλειο, Ιωάννη Χρυσόστομο και Γρηγόριο Θεολόγο) και άλλον έναν ιεράρχη, συχνά τον άγιο Νικόλαο ή τον άγιο Αθανάσιο, χωρισμένους ανά δυο σε κάθε θυρόφυλλο.

Τα τέμπλα του 17<sup>ου</sup> αιώνα στο Πήλιο φέρουν ξυλόγλυπτο διάκοσμο σε χαμηλό, ή πρόστυπο, ανάγλυφο. Μόνες εξαιρέσεις στον κανόνα αυτόν αποτελούν οι ανώτερες απολήξεις των βημοθύρων, τα υπέρθυρα των εισόδων και, ορισμένες φορές, η ζώνη του κλαδιού, που έχουν σκαλιστεί σε διάτρητη τεχνική. Τα διακοσμητικά στοιχεία των τέμπλων διακρίνονται για τη λιτότητα τους, ενώ χαρακτηριστική είναι και η έλλειψη ανάγλυφων εικονιστικών παραστάσεων. Τα φυτικά θέματα γεμίζουν την επιφάνεια των τέμπλων, ενώ υπάρχουν και παραστάσεις ζώων, που ωστόσο είναι λιγοστές. Τέλος, όλα τα ανάγλυφα στοιχεία είναι χρυσωμένα, ενώ το βάθος των παραστάσεων βάφεται με ερυθρό και κυανό χρώμα<sup>25</sup>.

---

<sup>23</sup> Ευγενικός 2007, 95-97.

<sup>24</sup> Ευγενικός 2007, 99-101.

<sup>25</sup> Ευγενικός 2007, 102-104 και σποράδην.



## Κεφάλαιο 2. Το τέμπλο της Αγίας Μαρίνας Κισσού

### A. Ο ναός της Αγίας Μαρίνας

Ο ναός της Αγίας Μαρίνας βρίσκεται στην κεντρική πλατεία του χωριού του Κισσού (εικ. 1). Στο δυτικό τοίχο, πάνω από το βόρειο παράθυρο του νάρθηκα, έχει εντοιχιστεί μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφο διάκοσμο που εικονίζει τρία τόξα να φέρονται από κιονίσκους· στα τριγωνικά διάχωρα εκατέρωθεν το κεντρικού τόξου σημειώνεται με ανάγλυφα ψηφία το έτος οικοδόμησης του ναού: ‘ζσιγ’ , δηλαδή 1745<sup>26</sup>.

Πρόκειται για τυπική ξυλόστεγη μεταβυζαντινή βασιλική με τρεις κόγχες που προεξέχουν από τον ανατολικό τοίχο, υπερώο πάνω από το νάρθηκα και στοά που περιβάλλει το ναό από βορρά, δύση και νότο και απολήγει στα ανατολικά σε δύο παρεκκλήσια. Ο ναός ιδρύθηκε ως τρισυπόστατος με το βόρειο κλίτος αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο, το κεντρικό στην αγία Μαρίνα και το νότιο στον άγιο Αθανάσιο. Η τρισυπόστατη αφιέρωση στον ανατολικό τοίχο του ιερού βήματος αποτυπώνεται ως εξής: στο ιερό βήμα του κλίτους του αγίου Γεωργίου ανοίγονται δύο κόγχες στη ΒΑ γωνία, στο ιερό του κεντρικού κλίτους της αγίας Μαρίνας η αψίδα πλαισιώνεται από εκατέρωθεν μεγάλες κόγχες πρόθεσης και διακονικού, ενώ στο ιερό του νότιου κλίτους του αγίου Αθανασίου η αψίδα διαθέτει εκατέρωθεν κόγχες πρόθεσης και διακονικού<sup>27</sup>.

Τα κλίτη διαιρούνται με έξι ζεύγη ξύλινων κίωνων, από τους οποίους το ανατολικό ζεύγος στηρίζει το ξυλόγλυπτο τέμπλο και κρύβεται πίσω από αυτό, ενώ στο δυτικό ζεύγος στηρίζεται το υπερώο του νάρθηκα. Οι άλλοι κίονες φέρουν περίβλημα από κονίαμα και ζωγραφίζονται έτσι ώστε να δίνουν την εντύπωση ότι είναι λίθινοι<sup>28</sup>. Στις κιονοστοιχίες και στους μακρούς τοίχους τοποθετούνται τα στασίδια. Εκτός από τη δυτική κύρια είσοδο, υπάρχουν άλλες δύο στους πλάγιους τοίχους, ενώ μια μικρότερη θύρα στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου ήταν η είσοδος για τις γυναίκες. Από ένα

<sup>26</sup> Πολυβίου 2009, 40, εικ. 1.

<sup>27</sup> Πολυβίου 2009, 41. Για τους τρισυπόστατους μεταβυζαντινούς ναούς, βλ. Βελένης 1982.

<sup>28</sup> Πολυβίου 2009, 41-42.

παράθυρο ανοίγεται στο κάτω τμήμα και από πέντε στο άνω τμήμα των μακρών τοίχων, ενώ τρία παράθυρα στη δυτική πρόσοψη δίνουν φως στο υπερώο του νάρθηκα. Όλα τα παράθυρα είναι ορθογώνια και έχουν πλαίσια από μαρμάρινους γωνιόλιθους, εκτός από το μεσαίο παράθυρο του δυτικού τοίχου και τα παράθυρα στο κάτω τμήμα των μακρών τοίχων, τα οποία αποτελούν μεταγενέστερες επεμβάσεις, αφού έχουν κατασκευαστεί με συμπαγή βιομηχανικά τούβλα<sup>29</sup>. Η κεντρική θύρα και οι κύριες πλάγιες εισοδοί του ναού φέρουν μαρμάρινα θυρώματα με τυπικά για την εποχή λιθανάγλυφα, ίσως από την Κωνσταντινούπολη, στα οποία σημειώνονται εγχάρακτες επιγραφές με τα ονόματα των Τριαντάφυλλου και Δημήτρη Μαλτετζίκου, που θα μπορούσαν να ήταν τα ονόματα των χορηγών τους<sup>30</sup>.

Η εκκλησία είναι κτισμένη με αργολιθοδομή και μόνον οι ασίδες έχουν κάπως προσεγμένη τοιχοποιία από τυφλά αψιδώματα σε σειρά, που ξεκινούν από τη βάση και φτάνουν ως τη στέγη τους. Στο άνω τμήμα των αψιδωμάτων της μεσαιάς ασίδας έχουν εντοιχιστεί πολύχρωμα εφυσωμένα πιάτα<sup>31</sup> και ψηλότερα διαμορφώνονται δύο δόμοι με σχεδόν πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία από ορθογωνισμένες μαρμάρινες πλάκες που περιβάλλονται από λεπτά τούβλα.

Στο εσωτερικό του ναού ιδιαίτερα εντυπωσιακός είναι ο ζωγραφικός διάκοσμος και κυρίως αυτός του κεντρικού κλίτους, στην οροφή του οποίου διαμορφώνονται τέσσερις ξύλινοι τρουλίσκοι<sup>32</sup>. Σύμφωνα με γραπτή επιγραφή, που απλώνεται πάνω από τα κιονόκρανα τριών ζευγών κιόνων αμέσως δυτικά του τέμπλου, προς τη μεριά των πλαγιών κλιτών, ο διάκοσμος έγινε το 1802 από τον Χιονιαδίτη ζωγράφο Κωνσταντίνο Παγώνη, που μάλιστα φαίνεται ότι δώρισε και τμήμα του διακόσμου<sup>33</sup>. Διαπιστώνονται αρκετές εικονογραφικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες μεταξύ της Αγίας Μαρίας και άλλων ναών του Πηλίου (Άγιος Δημήτριος Νεοχωρίου [1801], Αγία Τριάδα στο Ανήλιο [1804])<sup>34</sup>. Οι καταγραφές μάλιστα στον κώδικα του ναού της Αγίας Μαρίας, σύμφωνα με τις οποίες τα έτη 1800 και 1802 έγινε αγορά υλικών ζωγραφικής για τον Παγώνη<sup>35</sup>, είναι από τις σπάνιες του είδους.

---

<sup>29</sup> Πολυβίου 2009, 42-43.

<sup>30</sup> Πολυβίου 2009, 43-45, εικ. 3, α-γ.

<sup>31</sup> Πολυβίου 2009, 45, εικ. 2.

<sup>32</sup> Πολυβίου 2009, εικ. 4, α-β. Μιχάλαρος 2009. Γεωργιάδου-Κούντουρα, Τσάμπουρας 2009.

<sup>33</sup> Μιχάλαρος 2009, 63, εικ. 5-6. Γεωργιάδου-Κούντουρα, Τσάμπουρας 2009, 78-80.

<sup>34</sup> Μιχάλαρος 2009, 49. Γεωργιάδου-Κούντουρα, Τσάμπουρας 2009.

<sup>35</sup> Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, 265.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε βάσιμα να ισχυριστούμε ότι ο ναός της Αγίας Μαρίνας στον Κισσό αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα πηλιορείτικου ναού τόσο ως προς την αρχιτεκτονική όσο και στη διακόσμησή του.

## B. Η διάρθρωση του τέμπλου

Το τέμπλο (εικ. 2), μήκ. 11,50 μ., εκτείνεται σε όλο το πλάτος της ανατολικής πλευράς του ναού και φτάνει μέχρι την οροφή. Λόγω της τρισυπόστατης αφιέρωσης του ναού, αποτελείται ουσιαστικά από τρία ξεχωριστά και διακριτά μεταξύ τους τέμπλα, τα οποία όμως σχηματίζουν ένα ενιαίο σύνολο: το βόρειο τμήμα του τέμπλου ήταν αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο, το κεντρικό στην αγία Μαρίνα και το νότιο στον άγιο Αθανάσιο. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο υπάρχουν τρεις Ωραιές θύρες, τρεις θύρες προθέσεως και τρεις επιστέψεις αντίστοιχα. Μορφολογικά ακολουθεί την τυπική διάρθρωση των τέμπλων της μεταβυζαντινής περιόδου σε τρία μέρη: στη βάση, με τους πεσσίσκους και τα θωράκια, πάνω από την οποία εκτείνεται η ζώνη των δεσποτικών εικόνων, τη ζώνη του θριγκού και, τέλος, την επίστεψη με τον σταυρό, τα λυπηρά και τη βάση της πυραμίδας.

Από τη βάση του τέμπλου υψώνονται πεσσίσκοι κοσμημένοι με ανθούς και ελισσόμενα φύλλα που αναδύονται μέσα από περίτεχνα αγγεία. Οι ποδιές, στα διάχωρα μεταξύ των πεσσίσκων είναι ασκάλιστοι ξύλινοι πίνακες ζωγραφισμένοι με ανθοδοχεία. Σε κάθε ποδιά το ανθοδοχείο είναι διαφορετικό από τις υπόλοιπες και κατά πάσαν πιθανότητα έχουν ζωγραφιστεί από τον Κωνσταντίνο Παγώνη, που ήταν υπεύθυνος για τη διακόσμηση της οροφής του ναού. Οι πεσσίσκοι της βάσης πάνω από το ύψος της ποδιάς παίρνουν τη μορφή κιονίσκων, στα διαστήματα ανάμεσα στους οποίους τοποθετούνται οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου. Ακριβώς επάνω από τις δεσποτικές εικόνες βρίσκονται τοξωτά κεμέρια. Στο τέμπλο ανοίγονται έξι θύρες, με την τέταρτη από αριστερά να είναι η κεντρική Ωραία Πύλη. Τα ανοίγματα των θυρών είναι διαφορετικά: η πρώτη και η δεύτερη θύρα έχουν άνοιγμα 0,60 μ., η τρίτη 0,66 μ., η τέταρτη (η Ωραία Πύλη) 0,76 μ., η πέμπτη 0,51 μ. και η έκτη θύρα 0,58 μ.

Ο θριγκός αποτελείται από τρεις πλατιές ζώνες, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται τρεις στενότερες διακοσμητικές ζώνες, οι κοσμήτες. Η πρώτη ζώνη είναι η Ρίζα του Ιεσσαί, που πλαισιώνεται κάτω από λεπτή ταινία που φέρει διάκοσμο με πτηνά, άνθη και ταινίες που απολήγουν σε αντισυμμετρικές έλικες, και πάνω από ταινία κοσμημένη μόνο με άνθη. Ψηλότερα τοποθετείται η σειρά των εικόνων του Δωδεκαόρτου, οι οποίες μπαίνουν κάτω από τοξωτά πλαίσια. Ακολουθεί μια πλούσια διακοσμημένη ζώνη από άνθη και ζώα και από πάνω η τελευταία ζώνη με τα εικονίδια

των αποστόλων και της Δέησης. Η ανώτερη ζώνη του θριγκού, το λεγόμενο κλαδί, κοσμείται με φυτικά και με ζωικά θέματα.

Τέλος, στο υψηλότερο σημείο των τέμπλων βρίσκονται οι τρεις πυραμίδες. Οι επιστέψεις αποτελούνται από το σταυρό και τα λυπηρά που στηρίζονται σε ενιαία βάση με τους δράκοντες. Στον άξονα καθεμίας πυραμίδας υψώνεται ο σταυρός με τον Εσταυρωμένο, ενώ εκατέρωθέν του βρίσκονται τα λυπηρά, τα οποία στηρίζονται πάνω στα στόματα των δύο δρακόντων, που κουλουριάζονται αντισυμμετρικά κάτω από το σταυρό. Στα κενά μεταξύ του σταυρού και των λυπηρών δύο περιστερές στρέφονται προς τον Εσταυρωμένο με ανοιγμένα τα φτερά τους.

## Γ. Διάκοσμος

**Ζώνη της βάσης:** Στην κατώτερη ζώνη του τέμπλου και έως το ύψος των δεσποτικών εικόνων ανά διαστήματα τοποθετούνται πεσσίσκοι ορθογώνιας τομής, με βαθμιδωτές βάσεις και στην κορυφή επίπεδη επίστεψη, πάνω στην οποία βαίνει σχηματοποιημένο λεβητοειδές κιονόκρανο με άνθινο διάκοσμο (εικ. 3). Στην πρόσθια πλευρά των πεσσίσκων εικονίζεται όρθιο ανθοφόρο κλαδί, με ποικίλους σχηματισμούς, που βγαίνει από ανθοδοχείο με φυλλόσχημη βάση, ψηλό στενό λαιμό και εκατέρωθεν σιγμοειδείς λαβές. Κάθε κλαδί φέρει στην κορυφή ένα μικρό ζώο, διαφορετικό κάθε φορά. Μεταξύ των πεσσίσκων, οι ποδιές αποτελούνται από θωράκια που φέρουν γραπτό διάκοσμο με την παράσταση ανθοδοχείων· τα θωράκια είναι διαφορετικά μεταξύ τους και έχουν ζωγραφιστεί με διαφορετικά, έντονα ωστόσο, χρώματα (εικ. 4-5). Πιθανώς οι πίνακες ζωγραφίστηκαν και τοποθετήθηκαν από το ζωγράφο Παγώνη που ανέλαβε τον υπόλοιπο γραπτό διάκοσμο του ναού το 1802<sup>36</sup>. Τα θωράκια περιβάλλονται από ξύλινα σκαλιστά πλαίσια που κοσμούνται με ελισσόμενα φύλλα και άνθη. Πάνω από αυτά εκτείνεται ανάγλυφη ταινία, η σταφυλή, που φέρει σειρά λουλουδιών και σχηματίζει πάνω στα κιονόκρανα των πεσσίσκων σχηματοποιημένους άβακες (εικ. 6). Το βάθος πάνω στο οποίο προβάλλονται τα σκαλίσματα των κιονίσκων είναι ζωγραφισμένο με ερυθρό και κυανό χρώμα. Το ίδιο συμβαίνει και στα πλαίσια των θωρακίων, μόνο που εκεί οι χρωματισμοί εναλλάσσονται. Με ερυθρό, κυανό αλλά και πράσινο χρώμα βάφονται τα κενά μεταξύ των λουλουδιών της «σταφυλής» και τα άνθη στους κιονίσκους και τα θωράκια.

**Κάτω «κεταμπέδες»:** Πάνω από τη σταφυλή οι πεσσίσκοι της βάσης παίρνουν τη μορφή κιονίσκων που υψώνονται ως τη ζώνη του θριγκού. Ανάμεσα στους κιονίσκους και κάτω από τις δεσποτικές εικόνες τοποθετούνται ορθογώνια ξυλόγλυπτα θωράκια, οι κάτω κεταμπέδες. Οι κιονίσκοι είναι κυλινδρικοί και φέρουν βάση με τροχίλο και σκοτία, ενώ στο ύψος τους που αντιστοιχεί στο ύψος των κάτω κεταμπέδων φέρουν ελικωτούς φυλλοφόρους βλαστούς σε συμμετρικές συνθέσεις με καρπούς και μικρά ζώα, πτηνά και τετράποδα, μεταξύ δύο σχοινόσχημων κυματίων. Οι κεταμπέδες είναι διακοσμημένοι σε όλη τους την επιφάνεια με ελισσόμενους, ταινιωτούς ή μη,

---

<sup>36</sup> Γεωργιάδου-Κούντουρα, Τσάμπουρας 2009.

φυλλοφόρους κι ανθοφόρους βλαστούς σε συμμετρικές και αντισυμμετρικές συνθέσεις. Σε καθένα κεταμπέ στο κέντρο ή σε εξέχουσες συμμετρικές θέσεις του ανώτερου τμήματος έχουν σκαλιστεί ζώα, υπάρχοντα ή μυθικά, όπως ελάφια, πτηνά, φίδια, δράκοι, δικέφαλοι αετοί και λεοντοκεφαλές (εικ. 7-8). Ακόμη στους κεταμπέδες εκατέρωθεν της κεντρικής Ωραίας πύλης τοποθετούνται ζεύγη αγγέλων που πετούν και σηκώνουν στα χέρια τους στέμμα (εικ. 9-10). Μάλιστα, τα ζώα στους δυο κεταμπέδες δεξιά της Ωραίας πύλης του κλίτους του αγίου Γεωργίου, και στους δυο κεταμπέδες εκατέρωθεν της Ωραίας πύλης του κλίτους αγίου Αθανάσιου, μοιάζουν να παλεύουν (εικ. 11-14). Το βάθος πάνω στο οποίο προβάλλονται οι ανάγλυφες συνθέσεις, όπως και ορισμένες λεπτομέρειες στις μορφές βράφονται με ερυθρό, κυανό και πράσινο χρώμα.

**Ζώνη των Δεσποτικών εικόνων:** Ψηλότερα εκτείνεται η ζώνη των δεσποτικών εικόνων, που είναι συνολικά έντεκα. Στο τμήμα του τέμπλου που αντιστοιχεί στο βόρειο, δηλαδή το κλίτος το αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο, εκατέρωθεν της Ωραίας πύλης υπάρχουν οι εικόνες της ένθρονης Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου και του ένθρονου Χριστού στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα και, αριστερά, η εικόνα του αγίου, που παριστάνεται επίσης ένθρονος. Στο τμήμα του τέμπλου που αντιστοιχεί στο κεντρικό κλίτος της αγίας Μαρίνας, μετά τη θύρα της πρόθεσης υπάρχουν οι εικόνες της επώνυμης αγίας του ναού, που φέρει ασημένιο πουκάμισο, αφιέρωμα σύμφωνα με επιγραφή του Κ. Διανέλου από την Κύπρο, το 1893, και της Θεοτόκου ένθρονης Βρεφοκρατούσας, και αριστερά της Ωραίας πύλης, οι εικόνες του ένθρονου Χριστού ως Μεγάλου Αρχιερέως, του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στηθαίου και στραμμένου κατά τα τρία τέταρτα προς τα αριστερά και του αγίου Σπυρίδωνος ένθρονου. Στο τέμπλο το νότιου κλίτους, που ήταν αφιερωμένο στον άγιο Αθανάσιο, εικονίζονται εκατέρωθεν της Ωραίας πύλης η Θεοτόκος και ο Χριστός στους ίδιους εικονογραφικούς τύπους και ο άγιος Αθανάσιος ένθρονος.

Οι κιονίσκοι του τέμπλου, από το σχοινόσχημο κόσμημά τους και άνω, είναι σκαλισμένοι στρεπτοί και από τις συστροφές του κορμού τους εκφύονται φυλλοφόροι ανθισμένοι βλαστοί, ανάμεσα στα κλαδιά των οποίων μισοκρύβονται τετράποδα ζώα, κυρίως ελάφια και πτηνά. Στο ανώτερο τμήμα τους οι κιονίσκοι στέφονται από σύνθετα κορινθιάζοντα κιονόκρανα που φέρουν σχοινόσχημο κόσμημα ως εχίνο και άβακα με διπλή γλυφή στην παρυφή (εικ. 15).

**Πάνω «κεταμπέδες» και «κεμέρια»:** Ψηλότερα των δεσποτικών εικόνων τοποθετούνται οι πάνω κεταμπέδες με διάκοσμο παρόμοιο με αυτόν των κάτω (εικ. 16-17). Ζωικές και μυθικές μορφές βρίσκονται κυρίως στο κέντρο των θωρακίων, που γεμίζουν με ελικωτούς ανθισμένους βλαστούς και ταινιωτά συστρεφόμενα φύλλα, τα οποία ενίοτε διαμορφώνουν ιδιαίτερα πλαίσια. Σε αντίθεση με τους κάτω, οι πάνω κεταμπέδες είναι φιλοτεχνημένοι σε διάτρητη τεχνική, επιτρέποντας μ' αυτόν τον τρόπο στο φως να περνά μέσα από το τέμπλο, προσδίδοντας έτσι στις σκαλισμένες μορφές σκιές και ζωντάνια. Το βάθος, εκεί όπου το διάτρητο σκάλισμα συνεχεται με το πλαίσιο, αλλά και λεπτομέρειες των λουλουδιών και των μορφών βάφονται με ερυθρό, κυανό και πράσινο χρώμα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο κεταμπές που βρίσκεται πάνω από την κεντρική Ωραία πύλη που έχει και τις μεγαλύτερες διαστάσεις από τους υπόλοιπους (εικ. 18). Στον άξονα, μέσα σε έναν βαρυφορτωμένο κάμπο από βλαστούς, φύλλα και άνθη, όπου στριμώνονται αντισυμμετρικά δύο τετράποδα (ονάρια;) και δύο πτηνά (φασιανοί;) τοποθετείται μια γοργόνα με δύο ουρές, που καμπυλώνονται προς τα πάνω και συγκρατούνται από τα χέρια της. Φορεί στενό γιλέκο με επωμίδες και ανοικτό μπροστά μπούστο, που καταλήγει στη μέση σε φυλλόμορφο φραμπαλά, ενώ στην κεφαλή φορά στέμμα. Τα χρώματα με τα οποία ζωγραφίζεται το πρόσωπό της και το στέμμα της είναι πραγματικά εντυπωσιακά. Τα μαλλιά, τα φρύδια, τα μάτια και τα ρουθούνια της μύτης της έχουν ζωγραφιστεί με μαύρο χρώμα, ενώ το πρόσωπο και τα χείλη της έχουν αποδοθεί με λευκορόδινο στο χρώμα του δέρματος με λίγο περισσότερο κοκκινάδι στις παρειές. Στις απολήξεις του στέμματός της έχουν σκαλιστεί σφαίρες, που αποδίδουν πετράδια βαμμένα με διάφορα χρώματα.

Μπροστά από τους πάνω κεταμπέδες προστίθενται καμπύλες επιστρώσεις, τα γνωστά κεμέρια, που έχουν τη μορφή ημικυκλικού στεφανιού που κοσμείται από ελισσόμενους βλαστούς και άνθη, ορισμένα ζωγραφισμένα με πράσινο ή ερυθρό χρώμα. Ανάμεσα στους κεταμπέδες υπάρχουν πεσίσκοι που καλύπτονται στο κατώτερο τμήμα τους από πλατιά ακανθόφυλλα που στρέφονται προς τα κάτω. Πάνω και μπροστά από τα ακανθόφυλλα εικονίζονται αετοί όρθιοι και κατά μέτωπον να πατούν με το ένα πόδι πάνω στην ουρά και με το άλλο πάνω στην κεφαλή φιδιού, το οποίο ελίσσεται πίσω τους και κρατιέται στο μέσον περίπου του μήκους του σώματός του από το ισχυρό ράμφος των αετών (εικ. 19-20). Οι ανοιχτές φτερούγες τους καλύπτουν τα τριγωνικά διάχωρα στις άνω γωνίες των κεμεριών. Οι επιβλητικοί αετοί βρίσκονται πάνω από τα κιονόκρανα των κιονίσκων του τέμπλου χωρίς όμως να πατούν πάνω τους, δίνοντας



έτσι την ψευδαίσθηση ότι πετούν, ενώ ταυτόχρονα η κεφαλή τους στηρίζει τα φουρούσια που βαστάζουν τη βάση του θριγκού. Λεπτομέρειες στα φτερά των πτηνών και στο σώμα των φιδιών είναι ζωγραφισμένες και πάλι με ερυθρό, κυανό και πράσινο χρώμα.

Μεταξύ των σύνθετων φουρουσιών, που σχηματίζονται από τριπλούς κυλίβαντες με ενιαίο επίθημα, εκτείνονται μακρόστενοι ταμπλάδες μικρού ύψους σε σειρά ανάμεσα σε ζώνη από αστράγαλο μεταξύ κυματίων, κάτω, και κοσμήτη με σχηματοποιημένα φυλλάρια σε σειρά, επάνω. Σε καθέναν ταμπλά κεντρικό όρθιο ακανθόφυλλο πλαισιώνεται από πλατιές έλικες απ' όπου εκφύονται φυλλάρια και άνθη αντισυμμετρικά διευθετημένα. Ο κάμπος όπου προβάλλεται ο ανάγλυφος διάκοσμος βάφεται με κυανό και ερυθρό χρώμα (εικ. 21).

**Ζώνη της Ρίζας του Ιεσσαί:** Στη συνέχεια ακολουθεί η εντυπωσιακή ζώνη με τη Ρίζα του Ιεσσαί, που διαιρείται σε δύο τμήματα. Το κατώτερο τμήμα αποτελείται από συνδεδεμένους ταμπλάδες με ανάγλυφο διάκοσμο που επαναλαμβάνεται ίδιος σε όλο το μήκος της ζώνης (εικ. 22): το θέμα εικονίζει πτηνό που πατά πάνω σε άνθος και πλαισιώνεται από φύλλα και ταινίες που απολήγουν άνω σε αντισυμμετρικές έλικες. Στη συνέχεια σκαλίζεται αστράγαλος και πάνω σ' αυτόν προσηλώνεται το ανώτερο τμήμα της ζώνης, όπου και το θέμα της Ρίζας του Ιεσσαί (εικ. 23). Το τμήμα αυτό είναι φιλοτεχνημένο με διάτρητη τεχνική, αλλά η πίσω πλευρά του δεν μένει ακάλυπτη, αφού κλείνει με καρφωμένα σανιδώματα.

Σ' αυτή τη ζώνη διαμορφώνονται ανά διαστήματα σχεδόν ελλειψοειδή μετάλλια από ελικοτές ταινίες που εκφύονται από ακανθόφυλλα, επάνω απολήγουν σε έλικες και στην καμπύλη επιφάνεια που περικλείουν, φέρουν γραπτό διάκοσμο. Στο κεντρικό μέταλλιο εικονίζεται η Θεοτόκος ως την οσφύ να απλώνει τα χέρια της σε δέηση και μπροστά της ο μικρός Χριστός να ευλογεί και με τα δυο χέρια σε έκταση (εικ. 24). Κάτω από το μέταλλιο σκαλίζεται ο δίκαιος Ιεσσαί που μοιάζει να κοιμάται με το ένα χέρι στην κοιλιά και το άλλο στο προσκέφαλο και με τα πόδια του σταυρωμένα. Κάτω από τον Ιεσσαί ξεκινά μεγάλος ελισσόμενος βλαστός που διακλαδίζεται εκατέρωθεν της μορφής και πλουτίζεται με φύλλα αμπέλου και τσαμπιά σταφύλια. Ανάμεσα στις φυλλωσιές σκαλίζονται τετράποδα, όπως ελάφια, άλογα και ένας μονόκερος, που βαδίζουν ή τρέχουν σε όλες τις διευθύνσεις χωρίς αίσθηση φυσικότητας. Την άνω πλευρά της ζώνης αυτής οριοθετεί κοσμήτης που φέρει ανάποδο ιωνικό κυμάτιο. Σε όσα σημεία υπάρχει συνοχή με το πλαίσιο και δημιουργείται κάποιου είδους βάθος,

αυτό βάφεται με ερυθρό ή κυανό, ενώ τα τσαμπιά τα σταφύλια και ορισμένοι βλαστοί έχουν αποδοθεί με ερυθρό, σκουρογάλανο και πράσινο χρώμα. Το πρόσωπο του Ιεσσαί έχει ζωγραφιστεί, όπως και το πρόσωπο της γοργόνας, με λευκορόδινο, ενώ οι λεπτομέρειες έχουν αποδοθεί με μαύρο χρώμα.

**Ζώνη του Δωδεκαόρτου:** Πάνω ακριβώς από τον κοσμήτη της Ρίζας του Ιεσσαί προσηλώνεται μια άλλη διακοσμητική ζώνη μικρού ύψους με θέμα που επαναλαμβάνεται είκοσι πέντε φορές σε όλο της το μήκος, κάτω από καθεμιά εικόνα Δωδεκαόρτου: το κέντρο της σύνθεσης καταλαμβάνουν δύο έλικες, που συνδέονται με στεφάνη όρθιων αμπελόφυλλων, και απλώνονται εκατέρωθεν ως μακρόστενα φύλλα που πλουτίζονται με άνθη και έλικες· τα ακραία φύλλα τοποθετούνται αντικριστά κάτω από σύνθετους κιλλίβαντες, που πάνω τους στηρίζονται οι τριπλοί κιονίσκοι οι οποίοι στηρίζουν τα τόξα των εικόνων του Δωδεκαόρτου (εικ. 25). Οι κιονίσκοι αυτοί δεν διαθέτουν βάσεις, αλλά οι κορμοί τους είναι στρεπτοί και κοσμημένοι με ανάγλυφο διάκοσμο, ενώ τα κιονόκρανά τους είναι κορινθιάζοντα με σχηματοποιημένα φύλλα ακάνθου. Ο διάκοσμος των κορμών είναι πλούσιος: ο μεσαίος κιονίσκος φέρει ελισσόμενο βλαστό με σφαιρικούς καρπούς κι ένα άνθος κοντά στη βάση, με πέταλα εναλλάξ βαμμένα ερυθρά και σκουρογάλανα, ενώ οι δυο πλάγιοι φέρουν όρθια δαφνόφυλλα σε σειρά. Στα πλάγια των κιονίσκων και γύρω από τις εικόνες του Δωδεκαόρτου τοποθετείται ειδικό πλαίσιο με κυμάτιο που κοσμείται από σχηματοποιημένα φυλλάρια σε σειρά. Πάνω από τους κιονίσκους σκαλίζονται πεσσίσκοι με όρθιο ανθισμένο κλαδί στην πρόσθια όψη τους, στα κεμέρια των εικόνων έλικες δένονται με κορδέλες στις γωνίες και στην παρυφή τοποθετείται σειρά από σχηματοποιημένα ελικοτά φυλλάρια σε διάτρητη τεχνική. Τα τύμπανα των τοξωτών επιστέψεων φέρουν εξαπτέρυγα, με δύο φτερούγες ανοικτές και τις υπόλοιπες τέσσερις κλειστές (εικ. 26). Στα πρόσωπα των εξαπτέρυγων με λευκορόδινο αποδίδεται το χρώμα του δέρματος, με μαύρο γράφονται οι λεπτομέρειες, ενώ ερυθρά βάφονται τα χείλη.

Η σειρά του Δωδεκαόρτου, αρχίζοντας από τα βόρεια, περιλαμβάνει τις εξής εικόνες: η Περιτομή του Κυρίου, η Ψηλάφηση του Θωμά, η Ανάσταση, η Θεραπεία του παραλυτικού στην κολυμβήθρα του Σιλωάμ, η Βαΐοφόρος, η Μεσοπεντηκοστή (ο Χριστός μεταξύ των διδασκάλων), ο Χριστός και η Σαμαρείτισσα, η Αγία Τριάδα, η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, η Γέννηση του Κυρίου, η Μεταμόρφωση, ο Ευαγγελισμός, η Εις Άδου κάθοδος, η Κοίμηση της Θεοτόκου, η Βάπτιση, η Ανάληψη, το Γενέσιο της

Θεοτόκου, τα Εισόδια της Θεοτόκου, η Ανάσταση του Λαζάρου, η Υπαπαντή, η Θεραπεία του παραλυτικού, το Χαίρε των Μυροφόρων, η Πεντηκοστή, ο Μυστικός Δείπνος, το Γενέσιο του Προδρόμου. Είναι προφανές ότι οι εικόνες σήμερα δεν έχουν τοποθετηθεί σε κάποια λογική ή χρονολογική σειρά. Μάλιστα, η εικόνα της Σταύρωσης αντικαθιστά όποια εικόνα κατεβαίνει από τη θέση της στο τέμπλο και τοποθετείται για προσκύνηση σε ειδικό αναλόγιο στο δυτικό τμήμα του ναού, με την ευκαιρία κάποιας δεσποτικής ή θεομητορικής εορτής.

**Ζώνη της Μεγάλης Δέησης («Αποστολικά»):** Αμέσως μετά τη ζώνη του Δωδεκαόρτου ακολουθεί ο τελευταίος κοσμήτης του τέμπλου που μοιάζει στην τεχνική και την διακόσμηση με την ανώτερη ζώνη της Ρίζας του Ιεσσαί (εικ. 27). Σκαλισμένη με διάτρητη τεχνική και καλυμμένη από την πίσω μεριά του τέμπλου με σανιδώματα, η επιφάνειά της φέρει πυκνό διάκοσμο από μακρόστενα φύλλα και έλικες, που συνδέονται με ελισσόμενους βλαστούς, φύλλα αμπέλου, σταφύλια και άνθη. Ανάμεσα σ' αυτά τα πλούσια φυλλώματα διακρίνεται πλήθος τετράποδων ζώων, ελάφια, ιπποειδή κι ελέφαντες, που καλπάζουν ή αναπαύονται προς όλες τις διευθύνσεις, καθώς και πολλά πτηνά. Ελάχιστα σημεία της ζώνης αυτής διαθέτουν ζωγραφιστές λεπτομέρειες.

Στην τελευταία ζώνη τοποθετείται η Μεγάλη Δέηση μέσα σε τοξωτά εικονίδια μεταξύ κοσμητών από απλές γλυφές. Στο κεντρικό διάχωρο εικονίζεται ο Χριστός ένθρονος και, στα εκατέρωθεν διάχωρα, η Παναγία και ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στρέφονται προς τον Κύριο σε στάση δέησης. Αριστερά της Παναγίας και δεξιά του Προδρόμου σε αντίστοιχα διάχωρα εικονίζονται οι Αρχάγγελοι Γαβριήλ και Μιχαήλ, ενώ στα υπόλοιπα εικονίδια της ζώνης ακολουθούν οι απόστολοι καθισμένοι σε θρόνους (εικ. 28). Τα εικονίδια πλαισιώνονται από κιονίσκους με βάση που έχει τη μορφή επιθήματος, με κορμό κοσμημένο από όρθια δαφνόφυλλα και με σχηματοποιημένα φυλλόμορφα κιονόκρανα. Οι κιονίσκοι στηρίζουν τριπλά τόξα σε σειρά που κοσμούνται με σχηματοποιημένο ιωνικό κυμάτιο, ενώ ανάμεσα στα τόξα προβάλλουν όρθια άνθη με φύλλα εκατέρωθεν. Στα διάχωρα με τον εικονιστικό διάκοσμο υπάρχει σχοινόσχημο κόσμημα στην παρυφή.

Για να τοποθετηθούν με άνεση τα εικονίδια της Μεγάλης Δέησης μεταξύ των διαχώρων με τις ιερές μορφές παρεμβάλλονται άλλα διάχωρα με το ίδιο μεν πλαίσιο, χωρίς ωστόσο το σχοινόσχημο κόσμημα, και με ιδιαίτερο ανάγλυφο διάκοσμο: από δοχείο στο κέντρο της κάτω πλευράς με στρεπτή βάση και κάλυκα που αγκαλιάζεται

από όρθια ακανθόφυλλα εκφύεται όρθιο ανθισμένο κλαδί, εκατέρωθεν του οποίου τοποθετούνται πτηνά που κοιτάζουν προς την κορυφή του ή στρέφουν τις κεφαλές προς τα πίσω· ο κάμπος γεμίζει με χυμώδη φύλλα και άνθη. Τα εσωτερικά περιγράμματα των εικονιδίων της Μεγάλης Δέησης είναι ζωγραφισμένα με ερυθρό και πράσινο χρώμα εναλλάξ, ενώ ταυτόχρονα ερυθρό, κυανό και πράσινο χρώμα φέρει και ο φυτικός διάκοσμος μεταξύ των κιονίσκων.

**Επίστεψη:** Στην κορυφή ο θριγκός απολήγει στο κλαδί, δηλαδή σε διάτρητη αετωματική απόληξη πάνω στην οποία τοποθετείται η πυραμίδα με το σταυρό και τα λυπηρά. Μια και το σύνολο του τέμπλου αποτελείται στην ουσία από τρία μικρότερα τέμπλα, ένα για κάθε κλίτος, στο ενιαίο κλαδί του θριγκού υπάρχουν αντίστοιχα ενσωματωμένες τρεις πυραμίδες με σταυρό και λυπηρά (εικ. 29-31). Το κλαδί έχει αποδοθεί με διάτρητη τεχνική, όπως η ανώτερη ζώνη της Ρίζας του Ιεσσαί και η ζώνη ακριβώς κάτω από τη Μεγάλη Δέηση: μακρόστενα ελικοστά φύλλα σχηματίζουν κατά βάση δύο σειρές από σπείρες που αλληλοσυμπλέκονται με φύλλα, άνθη και ζώα, τετράποδα που στέκονται ή καλπάζουν και πτηνά που ετοιμάζονται να πετάξουν ή πετούν.

Στη βάση της μεσαίας πυραμίδας, στο κέντρο ανάμεσα σε φύλλα τοποθετείται εικονίδιο όπου ζωγραφίζεται η κέρα του Αδάμ κι εκατέρωθεν σκαλίζονται δύο γρύπες που στρέφουν τις κεφαλές προς την κορυφή και με τα μπροστινά τους πόδια κρατούν στέμμα με σταυρό με ανάγλυφα κομβία σε σειρά, που αποδίδουν μαργαριτάρια και πολύτιμες πέτρες (εικ. 32)· εκεί στηρίζεται ο μεγάλος σταυρός, που διαθέτει τρίλοβες απολήξεις και περίγραμμα από κουκκίδες σε σειρά. Ο σταυρός περιθέεται με σειρά από φυλλάκια και άνθη σε ημιδιάτρητη τεχνική, ενώ έντεκα διάτρητα ανθέμια εκφύονται από τους λοβούς των άκρων των σκελών του και άλλα τέσσερα χιαστί από τη διασταύρωση των κεραιών του. Ο Χριστός εικονίζεται να έχει παραδώσει το πνεύμα πάνω στο σταυρό, όπου τοποθετείται η πινακίδα με το ακρωνύμιο INBI, ενώ τα τέσσερα σύμβολα των ευαγγελιστών διατάσσονται στις άκρες. Εκατέρωθεν της βάσης του σταυρού, δύο δράκοντες με μεγάλο ανοικτό στόμα, φολιδωτό σώμα με φτερούγες και αναδιπλούμενη ουρά συμβολίζουν τη νίκη του Κυρίου επί του θανάτου· χαρακτηριστικά είναι τα περιλαίμια με αλυσίδες που φορούν, βαμμένα με ερυθρό χρώμα. Πάνω στα στόματά τους στηρίζονται τα λυπηρά: αριστερά εικονίζεται η σκηνή της λιποθυμίας της Θεοτόκου, που την αναβαστάζουν οι φίλες της, και δεξιά ο Ιωάννης με τον εκατόνταρχο, που στρέφονται προς τον Εσταυρωμένο. Κάθε εικονίδιο

τοποθετείται κάτω από τριπλό τόξο που κοσμεύεται με ιωνικό κυμάτιο και φέρεται από κίονες, που διαθέτουν βάθρο αντί για βάση, κορμούς κοσμημένους με δαφνόφυλλα και φυλλόσχημα σχηματοποιημένα κιονόκρανα. Στο κάτω μέρος του πλαισίου κεντρικό φύλλο διχαλώνεται σε ελικοτές ταινίες και αναλύεται σε φυλλοφόρους ανθισμένους βλαστούς που ανεβαίνουν προς τα επάνω σε ημιδιάτρητη τεχνική και απολήγουν ψηλά σε τρία τρουλωτά κουβούκλια, που αποδίδουν σχηματοποιημένα κτίρια, και δύο άνθη ανάμεσά τους. Πολλά από τα ελισσόμενα φύλλα αυτής της ζώνης είναι ζωγραφισμένα με ερυθρό, κυανό και πράσινο χρώμα, ενώ ιδιαίτερα εντυπωσιακός είναι ο χρωματισμός των δρακόντων που τραβούν την προσοχή με το έντονα ερυθρό στόμα, τα λευκά αιχμηρά δόντια και τα μαύρα μάτια και χείλη τους. Εκατέρωθεν των λυπηρών τοποθετούνται ολόγλυφα πτηνά, ίσως αετοί με λοφίο στην κεφαλή, με ανοιγμένα τα φτερά τους και σε συστροφή του σώματος – σήμερα δεν σώζεται το πτηνό στα δεξιά του λυπηρού με τον Ιωάννη και τον εκατόνταρχο.

Παρόμοια διακοσμημένες είναι και οι επιστέψεις των τέμπλων του βόρειου και του νότιου κλίτους. Στο βόρειο κλίτος η επίστεψη φαίνεται να έχει μετακινηθεί κατά τι προς το βόρειο μακρό τοίχο, καθώς ο σταυρός δεν τοποθετείται ακριβώς πάνω στο διάλιθο στέμμα της βάσης, το οποίο εδώ πλαισιώνουν δύο τετράποδα. Οι δράκοντες έχουν σώματα λιγότερο μακριά και διαθέτουν πόδια πτηνού. Ο σταυρός και τα λυπηρά έχουν μικρότερες διαστάσεις: από τον σταυρό δεν υπάρχουν ή δεν σώζονται τα δύο χιαστί διάτρητα ανθέμια στις κάτω γωνίες της διασταύρωσης των κεραιών, τα εικονίδια των λυπηρών εικονίζουν μόνον τη Θεοτόκο και τον Ιωάννη να δείχνουν προς τον Εσταυρωμένο κάτω από ημικυκλικό τόξο και στην κορυφή έχουν ένα μόνο τρουλωτό κουβούκλιο. Τα ολόγλυφα πτηνά βρίσκονται στα αριστερά της Θεοτόκου και στα δεξιά του Ιωάννη, ενώ άλλο ένα πτηνό έχει προστεθεί ακόμη αριστερότερα (ίσως αυτό που λείπει από την κεντρική επίστεψη). Στην πυραμίδα του νότιου κλίτους ο διάκοσμος είναι εντελώς όμοιος: μόνο στη βάση του σταυρού τα τετράποδα, αντί να στέκονται, γονατίζουν εκατέρωθεν του διάλιθου στέμματος και το ολόγλυφο πτηνό, που θα ήταν προσηλωμένο αριστερά του λυπηρού της Παναγίας, πιθανότατα έχει καταστραφεί.

**Ωραίες πύλες και βημόθυρα:** Στην κεντρική Ωραία πύλη του τέμπλου το κεμέρι του υπερθύρου φέρει έναν ιδιαίτερα επιμελημένο διάκοσμο με σχηματοποιημένους βλαστούς που σχηματίζουν έλικες και φέρουν άνθη και αμπελόφυλλα, ενώ παπαγάλοι τσιμπολογούν στο κατώτερο τμήμα και λέοντες τοποθετούνται χαμηλά, στη γένεση του τρίλοβου τόξου, και ψηλά, στο κέντρο του ανώτερου τμήματος, εραλδικά εκατέρωθεν

στέμματος. Λεπτομέρειες στους ανθούς, το στέμμα και τα ζώα έχουν αποδοθεί με μαύρο, ερυθρό και πράσινο χρώμα (εικ. 33).

Τα βημόθυρα της Ωραίας Πύλης φέρουν μικτό – γραπτό και γλυπτό – διάκοσμο (εικ. 34). Στην κορυφή του αξονικού αρμοκάλυπτρου μέσα σε διάτρητο διάκοσμο από ελικοτές ταινίες υπάρχει εικονίδιο με την παράσταση του αγίου Μανδηλίου με το πρόσωπο του Κυρίου, ενώ το αρμοκάλυπτρο φέρει επάνω φτερωτή κεφαλή αγγέλου να ίπταται πάνω από ακανθόφυλλα και στο υπόλοιπο σώμα του ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο. Το ανώτερο τμήμα των θυρόφυλλων είναι φιλοτεχνημένο σε διάτρητη τεχνική: δύο φτερωτοί δράκοντες με σώμα φιδιού σχηματίζουν τη ράχη καθενός θυρόφυλλου, ενώ όλος ο υπόλοιπος χώρος γεμίζει με ελικοτές ταινίες που φέρουν φύλλα και άνθη και ανάμεσά τους δύο εραλδικά τετράποδα, ίσως ιπποειδή, που κοιτάζουν προς τα πλάγια, και λίγο πιο κάτω δυο λιοντάρια που στέκουν στα μπροστινά πόδια. Ανάμεσα στους λέοντες τοποθετούνται τα διάχωρα με την παράσταση του Ευαγγελισμού, με το Γαβριήλ στο αριστερό και τη Θεοτόκο στο δεξί θυρόφυλλο, πλαισιωμένους από κιονίσκους με βάση κυκλική, κορμό από δαφνόφυλλα και κιονόκρανα σχηματοποιημένα, που φέρουν τόξο με ανάγλυφο σχοινόσχημο κόσμημα, το οποίο σχηματίζει διπλή καμπυλότητα. Το υπόλοιπο τμήμα του βημοθύρου είναι συμπαγές και φέρει συνολικά οκτώ εικονίδια, τέσσερα σε κάθε σειρά, κάτω από διπλά τόξα, στο εσωτερικό με ανάγλυφο σχοινόσχημο κόσμημα και στο εξωτερικό με στρεπτούς κιονίσκους που στηρίζουν τόξα από σκαλιστό ιωνικό κυμάτιο. Στην ανώτερη σειρά των διαχώρων διακρίνουμε τους Τρεις Ιεράρχες, Βασίλειο, Χρυσόστομο και Γρηγόριο Θεολόγο, και τον άγιο Σπυρίδωνα στο ακριανό εικονίδιο αριστερά, ενώ στα υπόλοιπα τέσσερα εικονίδια η διατήρηση της ζωγραφικής επιφάνειας δεν είναι καλή και οι μορφές είναι εξίτηλες.

Ανάλογο διάκοσμο φέρουν τα υπέρθυρα και τα βημόθυρα στις Ωραίες πύλες των τέμπλων του βόρειου και του νότιου κλίτους, αλλά λιγότερο πλούσιος (εικ. 35-36). Διαφορετικό είναι το αξονικό αρμοκάλυπτρο που στο κατώτερο συμπαγές τμήμα μιμείται κιονίσκο και στην κορυφή του φέρει μετάλλιο με τη γραπτή παράσταση ενός σεραφίμ με ερυθρά και πράσινα φτερά. Επίσης, στο ανώτερο διάτρητο τμήμα των βημοθύρων των πλάγιων τέμπλων δεν απεικονίζεται η παράσταση του Ευαγγελισμού, ενώ ο κάμπος των υπερθύρων τους βάφεται με ερυθρό και κυανό χρώμα.

## Γ. Τεχνική και χρονολόγηση

Από τα μέσα του 18<sup>ου</sup> αιώνα εισβάλλει στην εκκλησιαστική ξυλογλυπτική του Πηλίου ο νέος ρυθμός του μπαρόκ<sup>37</sup>. Ο ρυθμός αυτός χαρακτηρίζεται από περίπλοκα και αλληλοσυμπλεκόμενα φυτικά θέματα, που δίνουν κίνηση και αντιθέσεις φωτός και σκιάς, και διαθέτει υπερβολικό και επιβλητικό χαρακτήρα, που γεμίζει ασφυκτικά κάθε σημείο της επιφάνειας που είναι προς διακόσμηση. Τα χαρακτηριστικά αυτά έρχονται σε έντονη αντίθεση με την ως τότε παραδοσιακή τεχνική που χαρακτηρίζεται από το χαμηλό πρόστυπο ανάγλυφο και την τάση για ηρεμία και ισορροπία.

Τα χαρακτηριστικά του μπαρόκ μπορούν να εντοπιστούν σε πολλά σημεία του τέμπλου της Αγίας Μαρίνας Κισσού<sup>38</sup>. Σχεδόν όλα τα διακοσμητικά του στοιχεία μπορούμε να πούμε ότι σκαλίστηκαν με γνώμονα την καμπύλη. Περίπλοκοι συστρεφόμενοι ανθισμένοι και καρποφόροι βλαστοί, στρεπτοί διακοσμημένοι κιονίσκοι και μια τεράστια ποικιλία υπαρκτών ζωικών και μυθικών μορφών που αποδίδονται σχεδόν φυσιοκρατικά σε συστρεφόμενες και έντονες κινήσεις, συχνά με ιδιαίτερη δραματικότητα, γεμίζουν όλη την επιφάνεια του τέμπλου. Σε πολλές διακοσμητικές ζώνες του τέμπλου (πάνω κεταμπέδες, άνω τμήμα βημοθύρων, Ρίζα του Ιεσσαί, κοσμήτης κάτω από τα Αποστολικά και αετωματική επίστεψη) γίνεται χρήση της διάτρητης τεχνικής, που επιτρέπει στο φως να περνά, προσδίδοντας στα ξυλόγλυπτα ανάγλυφα ζωή, οντότητα μέσω του σκιοφωτισμού και ανησυχητική ζωντάνια μέσω του παιχνιδίσματος του φωτός. Ακριβώς το περίτεχνο σχέδιο και η διάτρητη τεχνική συμβάλλουν σε ένα εντυπωσιακό, υπερβολικό και περίτεχνο αποτέλεσμα, που επιβάλλεται στον πιστό που το παρατηρεί. Επίσης, το τέμπλο κατασκευάστηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε καθώς υψώνεται να γέρνει έντονα προς τα εμπρός (εικ. 37), ενώ ταυτόχρονα ο σταυρός της επίστεψης σχεδόν να εφάπτεται με την οροφή του ναού. Αυτή η σχέση των διαφόρων μερών του τέμπλου με το χώρο και το φως προσδίδει μια κίνηση σε ολόκληρο το τέμπλο και παράλληλα το καθιστά άκρως επιβλητικό. Στο σύνολό του το τέμπλο είναι επίχρυσο με χρωματισμένες διάφορες λεπτομέρειες στην επιφάνειά του με μαύρο, λευκό, λευκορόδινο και κυρίως ερυθρό, κυανό και πράσινο χρώμα.

---

<sup>37</sup> Μακρής 1982, 11.

<sup>38</sup> Νικονάνος 2009, 102-103.

Το χρύσωμα γινόταν μετά την τοποθέτηση του τέμπλου και συχνά μάλιστα ύστερα από αρκετά χρόνια και όχι από τους ίδιους τεχνίτες<sup>39</sup>. Η διαδικασία ήταν ιδιαίτερα σύνθετη και χρονοβόρα. Αρχικά, σε όλη την επιφάνεια του ξύλου περνιόταν ένα αραιό στρώμα γύψου και κόλλας, που αφού στέγνωσε τριβόταν ελαφρά. Ύστερα όλη η επιφάνεια αλειφόταν με μια συνδετική ουσία το αμπόλι, που μόλις έπηξε δεχόταν το φύλλο χρυσού με ένα ειδικό εργαλείο, το μαξιλάρι. Τέλος, το φύλλο χρυσού απλωνόταν με γυαλισμένο νύχι αετού<sup>40</sup>.

Σύμφωνα με επιγραφή που απλώνεται και στις τρεις πλαϊνές θύρες του τέμπλου το χρύσωμα ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 1793 (εικ. 38-40). Συγκεκριμένα:

Στην θύρα της πρόθεσης του κεντρικού τέμπλου:

*«Ἐν ἔτη τῷ 1793: Ἐν μηνί Ἰουλλίου: ἐχρυσώθη τὸ τέμπλον  
τῆς ἀγίας καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ  
Μαρίνης διὰ ἐξόδου πάντων τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν τῶν  
κατοικούντων ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ: »<sup>41</sup>*

Στη θύρα της πρόθεσης του τέμπλου του νοτίου κλίτους:

*«Προϊστεύοντος ἐν αὐτῷ τῷ χρόνῳ, ὁ κύρ Ἰωάννης Κοπελά-  
κης καὶ ὁ Γ[...] καὶ ἐπιτροπεύοντος κυρίου Δήμου Τριανταφύλλου  
χειρὶ [δὲ] κ[ἀ]μοῦ Ἀναγνώστου Ζαγοριανοῦ»<sup>42</sup>*

Στη θύρα της πρόθεσης του τέμπλου του βορείου κλίτους:

*«Εἰς τοὺς 1793: ἔγνωεν μεγαλοτάτη ἀκρήβεια ὁποῦ ἐπο-  
λύθη τὸ σιτάρι πρὸς 8 γρόσια τὸ κόσκινο: »*

Εκτός από την χρονολόγηση, η επιγραφή μας αποκαλύπτει ότι οι δαπάνες του χρυσώματος του τέμπλου καλύφθηκαν από όλους τους πιστούς κατοίκους της περιοχής, ενώ ο χρυσοπότης τεχνίτης ήταν ο Αναγνώστης από το Ζαγόρι της Ηπείρου. Το τρίτο τμήμα της επιγραφής, το οποίο δεν έχει δημοσιευτεί ούτε από τον Μακρή ούτε από τον Νικονάνο<sup>43</sup>, που αναφέρει την τιμή του σιταριού, ώστε κανείς αν αποκτήσει μια ιδέα για το πόσο ακριβά κόστισε το χρύσωμα του τέμπλου, επέχει θέση σημειώματος αξιοσημείωτων γεγονότων που απαντούν σε κώδικες και παλαιότυπα βιβλία, αλλά και μοιάζει να είναι μια υπόμνηση απόδοσης λογαριασμού, για όποιον τυχόν αμφιβάλλει

<sup>39</sup> Μακρής 1982, 16.

<sup>40</sup> Μακρής 1976, 104.

<sup>41</sup> Μακρής 1976, 104.

<sup>42</sup> Μακρής 1976, 104.

<sup>43</sup> Μακρής 1976, 104. Νικονάνος 2009, 107.



σχετικά με το κόστος του έργου. Δυστυχώς για τον Αναγνώστη από το Ζαγόρι δεν είναι γνωστά άλλα στοιχεία για την καλλιτεχνική του δραστηριότητα.

Με βάση όλα τα παραπάνω στοιχεία οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το τέμπλο χρονολογείται μετά το 1745, έτος ανοικοδόμησης της εκκλησίας, και πριν από το 1793, έτος ολοκλήρωσης του χρυσώματος του τέμπλου. Η υπόθεση ότι το τέμπλο φιλοτεχνήθηκε λίγα χρόνια πριν από το 1793 είναι μάλλον βιαστική, διότι όπως πολύ σωστά αναφέρει ο Νικονάνος στο τέμπλο υπάρχουν ακόμα χαρακτηριστικά που φανερώνουν ότι το μπαρόκ δεν έχει ακόμη επικρατήσει ολοκληρωτικά<sup>44</sup>. Πράγματι, οι ποδιές στη βάση του τέμπλου, οι κάτω κεταμπέδες, τα υπέρθυρα και αρκετοί κοσμήτες αν και φέρουν έξεργο ανάγλυφο δεν έχουν ακόμα σκαλιστεί με τη διάτρητη τεχνική. Μάλιστα, το βάθος πάνω στο οποίο προβάλλονται τα θέματα έχει βαφεί με ερυθρό, κυανό και πράσινο χρώμα. Το είδος αυτό του σκαλίσματος, το οποίο είναι μεν έντονα έξεργο, αλλά όχι ακόμη στον αέρα, υποδεικνύει ότι ο τεχνίτης του τέμπλου βρίσκεται σε μια μεταβατική περίοδο και ότι ακόμη προσπαθεί να εισαγάγει τη νέα αισθητική του μπαρόκ στο έργο του. Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το τέμπλο μάλλον χρονολογείται στα μέσα του 18<sup>ου</sup>, δηλαδή πιο κοντά στην ημερομηνία ανέγερσης του ναού το 1745, παρά προς το τέλος του αιώνα.

---

<sup>44</sup> Νικονάνος 2009, 107-108.

### Κεφάλαιο 3. Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα που σχετίζονται με το τέμπλο της Αγίας Μαρίας

Στην περιοχή του Πηλίου συναντάμε έναν σημαντικό αριθμό ξυλόγλυπτων τέμπλων τα περισσότερα από τα οποία χαρακτηρίζονται από τη έξεργη τεχνική και την μπαρόκ διακόσμησή τους. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο θα προσπαθήσουμε να εντάξουμε το τέμπλο της Αγίας Μαρίας του Κισσού σε ένα σύνολο πηλιορείτικων τέμπλων, που φιλοτεχνήθηκαν με βάση ανάλογες αισθητικές αρχές. Η σύγκριση αυτή θα γίνει με βάση τη δομή, τη διακόσμηση και την τεχνική εκτέλεσή τους, ενώ θα επιχειρήσουμε να συγκρίνουμε τα επιμέρους τμήματα των τέμπλων ξεχωριστά. Τα τέμπλα που θα μελετήσουμε είναι αυτά του Αγίου Ιωάννη στις Αφέτες, των Αγίων Ταξιαρχών στην Τσαγκαράδα και των Αγίων Ταξιαρχών στις Μηλιές.

Η διάταξη των τέμπλων αυτών ακολουθεί την τυπική τριμερή καθ' ύψος διάρθρωση της μεταβυζαντινής περιόδου, που αποτελείται από τη βάση, τη ζώνη του θριγκού και την επίστεψη με τα λυπηρά, τη βάση της πυραμίδας και τον σταυρό στη κορυφή.

Στη βάση του τέμπλου υψώνονται πεσσίσκοι με περίτεχνο φυτικό σκαλιστό διάκοσμο. Στα διάχωρα μεταξύ των πεσσίσκων βρίσκονται οι ποδιές που αποτελούνται είτε από απλούς ξύλινους πίνακες με γραπτό διάκοσμο είτε από ξυλόγλυπτα θωράκια που φέρουν πλούσια φυτικά μοτίβα, ζωικές ή μυθικές μορφές, καθώς επίσης και άλλες παραστάσεις. Στη συνέχεια οι πεσσίσκοι της βάσης παίρνουν, στο ύψος πάνω από τις ποδιές, τη μορφή κιονίσκων που πλαισιώνουν τις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου και στηρίζουν την υπερκείμενη ζώνη του θριγκού. Στα διάκενα μεταξύ των κιονίσκων και κάτω από τις δεσποτικές εικόνες διαμορφώνονται ξυλόγλυπτα ορθογώνια θωράκια, οι κάτω κεταμπέδες. Πάνω από τις δεσποτικές εικόνες τοποθετούνται παρόμοια ξυλόγλυπτα θωράκια που φέρουν επιπλέον τοξωτά κεμέρια, οι πάνω κεταμπέδες.

Στη ζώνη του θριγκού συναντάμε πολλές ανάγλυφες ζώνες με επάλληλες στενότερες διακοσμητικές ταινίες, του κοσμήτες. Οι κύριες ανάγλυφες ζώνες φέρουν δύο, τρεις ή ακόμα και τέσσερις σειρές εικονιδίων που βρίσκονται είτε μέσα σε τοξωτά

ορθογώνια πλαίσια είτε μέσα σε μέταλλα. Η κατώτερη κύρια ανάγλυφη ζώνη του θριγκού συνήθως κοσμείται με τη Ρίζα του Ιεσσαί. Ψηλότερα τοποθετείται η σειρά των εικόνων του Δωδεκαόρτου, και από πάνω μια σειρά με τα εικονίδια της Μεγάλης Δέησης. Στο υψηλότερο σημείο της ζώνης του θριγκού τοποθετείται το κλαδί. Όλες οι ζώνες του θριγκού είναι πλούσια διακοσμημένες με ποικίλα φυτικά μοτίβα, ζωικές και μυθικές μορφές.

Στην κορυφή του τέμπλου τοποθετείται η πυραμίδα της επίστευσης. Η βάση της πυραμίδας διαμορφώνεται από ζεύγος δρακόμορφων όντων με αναδιπλωμένες ουρές, πάνω στις οποίες στηρίζονται τα λυπηρά. Ανάμεσα στα λυπηρά υψώνεται ο μεγάλος σταυρός με τον Εσταυρωμένο, ενώ στα κενά μεταξύ του σταυρού και των λυπηρών βρίσκονται ολόγλυφες περιστερές με ανοιγμένα φτερά.

Εκτός από την δομή τους, όμως, και τα τρία τέμπλα που συγκρίνουμε με αυτό της αγίας Μαρίνας, έχουν πολλά κοινά στοιχεία σε θέματα διακόσμησης και τεχνικής. Στους πεσσίσκους της βάσης του τέμπλου παρατηρούμε ότι οι ομοιότητες μεταξύ τους είναι μεγάλες. Και στα τέσσερα τέμπλα οι πεσσίσκοι είναι ορθογώνιας τομής που πατούν σε βαθμιδωτή βάση, ενώ στην κορυφή τους φέρουν επίπεδη επίστεψη πάνω στη οποία στηρίζεται λεβητοειδές κιονόκρανο με άνθινο διάκοσμο (εικ. 3, 41-43). Στην πρόσθια πλευρά των πεσσίσκων σχηματίζεται ανθοφόρο κλαδί που φύεται από ανθοδοχείο με φυλλόσχημη βάση, ψηλό στενό λαιμό και εκατέρωθεν σιγμοειδείς λαβές. Το κλαδί αυτό έχει διαφορετικό, ανά κιονίσκο, τρόπο διακλάδωσης καθώς επίσης και διαφορετική διευθέτηση των λουλουδιών του. Κάθε κλαδί φέρει στην κορυφή μια μικρή ζωική μορφή, ενώ σε πεσσίσκο στο τέμπλο των Αγίων Ταξιαρχών Τσαγκαράδας συναντάμε και ένα μεγάλο δικέφαλο αετό (εικ. 43). Στους Ταξιάρχες της Τσαγκαράδας και στους Ταξιάρχες των Μηλεών παρατηρούμε μικρά πτηνά να κάθονται στο χείλος των ανθοδοχείων. Στο τέμπλο της Αγίας Μαρίνας και των Ταξιαρχών Μηλεών οι ποδιές μεταξύ των πεσσίσκων είναι σανιδώματα με γραπτό διάκοσμο από ποικίλα ανθοδοχεία ζωγραφισμένα με έντονα χρώματα, κι ίσως φιλοτεχνημένα από τον ίδιο ζωγράφο που δημιούργησε και αυτά της Αγίας Μαρίνας, τον Κωνσταντίνο Παγώνη ή κάποιον από τους συνεργάτες του. Τα θωράκια περιβάλλονται από ανάγλυφα σκαλιστά πλαίσια που κοσμούνται με ελισσόμενα φύλλα και άνθη. Ίδια πλαίσια συναντάμε και στις ποδιές του τέμπλου του Αγίου Ιωάννη στις Αφέτες, δυστυχώς όμως στον ναό αυτόν τα θωράκια της βάσης έχουν αντικατασταθεί από μεταγενέστερα έργα.

Αντίθετα με τις προηγούμενες ποδιές, αυτές του ναού των Ταξιαρχών της Τσαγκαράδας αποτελούνται από εντυπωσιακά ανάγλυφα θωράκια που φέρουν πλούσιο φυτικό διάκοσμο συμπληρωμένο από διάφορες μυθικές και ζωικές μορφές, καθώς επίσης και από ολόκληρες παραστάσεις. Τα θωράκια των ποδιών εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης φέρουν την ίδια παράσταση, αντισυμμετρικά διευθετημένη (εικ. 44-45). Στο κέντρο του θωρακίου βρίσκεται λέοντας που μάχεται ένα δρακόμορφο ον. Τα σώματα των δύο πλασμάτων περιπλέκονται, ενώ την παράσταση πλαισιώνει ένα ζεύγος πτηνών και μια αγγελική μορφή που παρακολουθεί τη μάχη από ψηλά. Περιμετρικά της παράστασης το θωράκιο διακοσμείται με ελισσόμενους φυλλοφόρους κι ανθοφόρους βλαστούς σε συμμετρικές και αντωπές συνθέσεις. Κάτω ακριβώς από καθένα θωράκιο έχουν προστεθεί ταμπλάδες με ανάγλυφο διάκοσμο, διαφορετικών διαστάσεων, ώστε να κλείνουν τα κενά που θα άφηναν τα τετράγωνα θωράκια. Στο κέντρο του κάθε ταμπλά υπάρχει ανάγλυφη αχιβάδα που πλαισιώνεται από αντωπούς ελικωτούς ανθισμένους βλαστούς. Στα υπόλοιπα θωράκια των ποδιών οι παραστάσεις είναι μεταξύ τους διαφορετικές. Ορισμένα έχουν πιο απλοϊκές συνθέσεις (άλογα, ανθοδοχεία κ.ά.), ενώ άλλα φέρουν εντυπωσιακές συνθέσεις που αποδεικνύουν την ικανότητα του τεχνίτη: συγκεκριμένα, στο θωράκιο κάτω από την εικόνα του αγίου Γεωργίου και του αγίου Δημητρίου εικονίζεται ένας έμπορος που φορά φέσι στην κεφαλή, βαστά μια καμήλα, καπνίζει τσιμπούκι και στη ζώνη του φέρει μαχαίρι (εικ. 46). Στο θωράκιο κάτω από την εικόνα των Τριών Ιεραρχών σκαλίζεται μια γυμνή γοργόνα με αναδιπλωμένη ουρά που βαστά με το δεξί της χέρι ένα πλοιάριο και στην κεφαλή της φέρει στέμμα με πολύτιμους λίθους. Αριστερά και κάτω από τη γοργόνα προβάλλει ένα μεγάλο ψάρι, ενώ στον κενό κάμπο της παράστασης είναι χαραγμένα αστέρια (εικ. 47). Τέλος, στο θωράκιο κάτω από την εικόνα των Ταξιαρχών με το αργυρό πουκάμισο εικονίζεται ο ψυχοπομπός Αρχάγγελος Μιχαήλ που αποσπά την ψυχή ενός νεκρού ανθρώπου από την κεφαλή του· η ψυχή αποδίδεται με τη μορφή βρέφους. Τις γωνίες στα νοητά περιθώρια της παράστασης πλαισιώνουν τέσσερις αγγελικές μορφές (εικ. 48). Ίδια θεματολογία μάλιστα αποδίδεται, με γραπτό διάκοσμο, και στο θυρόφυλλο του βόρειου ανοίγματος της πρόθεσης.

Πάνω από τα θωράκια της βάσης, και στα τέσσερα τέμπλα που συγκρίνουμε εκτείνεται η σταφυλή που φέρει σειρά ανθών και σχηματίζει πάνω στα κιονόκρανα των πεσσίσκων σχηματοποιημένους άβακες. Στο ναό της Αγίας Μαρίνας τα κενά μεταξύ των ανθών της σταφυλής χρωματίζονται με ερυθρό, κυανό και πράσινο χρώμα, ενώ στο

ναό των Ταξιαρχών Μηλεών μόνο με πράσινο. Στον ίδιο ναό ζωγραφισμένη με πράσινο είναι και η πρόσοψη των πεσσίσκων, ενώ τα πλαίσια των θωρακίων αποδίδονται με ερυθρό χρώμα. Αντίθετα, στην Αγία Μαρίνα το βάθος των σκαλισμάτων των κιονίσκων καθώς επίσης και τα πλαίσια των θωρακίων βάφονται εναλλάξ με ερυθρό και κυανό χρώμα. Στη βάση του τέμπλου του Αγίου Ιωάννη στις Αφέτες και των Ταξιαρχών της Τσαγκαράδας δυστυχώς δεν έχει σωθεί γραπτός διάκοσμος.

Πάνω από τη σταφυλή οι πεσσίσκοι της βάσης παίρνουν τη μορφή κυλινδρικών κιονίσκων που υψώνονται και στηρίζουν την υπερκείμενη ζώνη του θριγκού, ενώ στα διάκενα μεταξύ τους τοποθετούνται οι δεσποτικές εικόνες. Οι κιονίσκοι αυτοί φέρουν βάση με τροχίλο και σκοτία. Πάνω από τη βάση τοποθετείται διάκοσμος από ελικωτούς φυλλοφόρους βλαστούς σε συμμετρικές συνθέσεις και ένα πλήθος ζωικών μορφών όπως μικρά πτηνά, άλογα, λέοντες και δικέφαλοι αετοί. Ο διάκοσμος αυτός οριοθετείται μεταξύ δύο σχοινόσχημων κυματίων. Πάνω από το ανώτερο κυμάτιο οι κιονίσκοι είναι σκαλισμένοι στρεπτοί, και παίρνουν τη μορφή φυλλοφόρων ανθισμένων βλαστών που δίνουν την εντύπωση πως αναρριχώνται. Ανάμεσα στις διακλαδώσεις των κιονίσκων συναντάμε πλήθος ζωικών μορφών, κυρίως πτηνών και ελαφιών. Τέλος, στην κορυφή οι κιονίσκοι φέρουν σύνθετα κορινθιάζοντα κιονόκρανα με σχοινόσχημο κόσμημα ως εχίνο και άβακα με διπλή γλυφή. Στο σύνολό τους οι κιονίσκοι είναι μορφολογικά σχεδόν ίδιοι και στους τέσσερις ναούς (εικ. 15, 49-51).

Χαμηλότερα των δεσποτικών εικόνων και ανάμεσα στους κιονίσκους οι κάτω κεταμπέδες είναι σε όλη τους την επιφάνεια κοσμημένοι με ελισσόμενους φυλλοφόρους κι ανθοφόρους βλαστούς σε συμμετρικές και αντισυμμετρικές συνθέσεις. Στο κέντρο ή σε εξέχουσες συμμετρικές θέσεις των συνθέσεων αυτών έχουν τοποθετηθεί διάφορες ζωικές ή μυθικές μορφές όπως πτηνά, ελάφια, λέοντες, δικέφαλοι αετοί, φίδια και γρύπες. Διαφορετική σύνθεση συναντάμε μόνο στο τέμπλο των Ταξιαρχών της Τσαγκαράδας, όπου στο κέντρο των κάτω κεταμπέδων βρίσκεται ένα κενό μετάλλιο, περιμετρικά του οποίου εκτείνεται όλος ο διάκοσμος (εικ. 52). Συνηθισμένο διακοσμητικό μοτίβο και στα τέσσερα τέμπλα αποτελεί το ζεύγος αγγέλων ή γρυπών που ανακρατούν στέμμα (εικ. 9, 10, 53-55). Το βάθος πάνω στο οποίο προβάλλονται οι ανάγλυφες συνθέσεις στην Αγία Μαρίνα βάφεται με ερυθρό, κυανό και πράσινο χρώμα. Στους Ταξιάρχες των Μηλεών χρησιμοποιείται μόνο ερυθρό και πράσινο, ενώ στους Ταξιάρχες της Τσαγκαράδας και στον Άγιο Ιωάννη Αφετών δεν έχει διατηρηθεί χρώμα.

Πάνω από τις δεσποτικές εικόνες βρίσκονται οι πάνω κεταμπέδες, που γεμίζονται με ελικωτούς ανθισμένους βλαστούς και ταινιωτά συστρεφόμενα φύλλα. Στο κέντρο των θωρακίων δεσπόζουν ζωικές και μυθικές μορφές, παρόμοιες με αυτές που των κάτω «κεταμπέδων». Αντίθετα όμως με τους κάτω, οι πάνω κεταμπέδες είναι φιλοτεχνημένοι με διάτρητη τεχνική, που επιτρέπει στο φως να περνά μέσα από το τέμπλο και να χαρίζει σκιοφωτισμό και ζωή στα σκαλίσματα του τέμπλου. Μπροστά από τους πάνω κεταμπέδες προστίθενται τα τοξωτά κεμέρια, που κοσμούνται από ελισσόμενους βλαστούς και άνθη σε διάτρητη τεχνική.

Χαρακτηριστικός είναι ο κεταμπές που συναντάμε πάνω από την Ωραία Πύλη, που φέρει τον πιο εντυπωσιακό διάκοσμο. Στο κέντρο του θωρακίου τοποθετείται μια γοργόνα με δύο ουρές, που καμπυλώνονται προς τα πάνω και συγκρατούνται από τα χέρια της, ενώ περιμετρικά της τοποθετούνται αντισυμμετρικές ζωικές μορφές όπως πτηνά και άλογα (εικ. 18, 56, 57). Τον κάμπο της σύνθεσης γεμίζουν ανθοφόροι βλαστοί και πυκνά φυλλώματα. Την παράσταση αυτή της γοργόνας την συναντούμε στους άνω κεταμπέδες της Ωραίας Πύλης και στον Άγιο Ιωάννη Αφετών και στους Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Στα τέμπλα της Αγίας Μαρίας και του Αγίου Ιωάννη η σύνθεση πλαισιώνεται από όμοια πτηνά και άλογα, ενώ πολλά κοινά χαρακτηριστικά μοιράζονται οι γοργόνες, που φέρουν παρόμοια διακοσμημένο στέμμα, στενό γιλέκο και σχεδόν ίδια χαρακτηριστικά στη απόδοση του προσώπου. Αντίθετα, η γοργόνα στο θωράκιο των Ταξιαρχών της Τσαγκαράδας έχει σκαλιστεί με διαφορετικό τρόπο, που επέτρεψε μια πιο προσεγμένη στις αναλογίες της και λεπτομερή απόδοσή της. Φέρει πιο διακριτικό και περίτεχνο στέμμα, ενώ το πρόσωπο και τα μαλλιά της διακρίνονται από λεπτότητα. Επίσης, το ανθρώπινο μισό της είναι πιο ψηλό, σε σχέση με τα αντίστοιχα των άλλων δύο ναών, και δεν καλύπτεται από κάποιο πανωφόρι. Διαφορετικές είναι ακόμη και οι μορφές που πλαισιώνουν τη σύνθεση, αφού εκτός από πτηνά εκατέρωθεν της γοργόνας τοποθετούνται δυο δρακόμορφα όντα. Στο ναό των Ταξιαρχών Μηλεών δεν συναντούμε γοργόνα, διότι ο κεταμπές της Ωραίας Πύλης έχει αντικατασταθεί από υπέρθυρο (εικ. 58). Επιπλέον, στο νότιο τμήμα του τέμπλου του ίδιου ναού, παρατηρούμε ότι μεταξύ των πάνω κεταμπέδων και των δεσποτικών εικόνων παρεμβάλλονται μικρά ορθογώνια θωράκια (εικ. 59), που δεν είναι διάτρητα, αλλά φέρουν όμοια διακόσμηση με αυτήν των κάτω κεταμπέδων. Το βάθος των ανάγλυφων συνθέσεων σε αυτά βάφεται με ερυθρό χρώμα.

Στο ύψος των άνω κεταμπέδων βρίσκονται πεσσίσκοι που καλύπτονται στο κατώτερο τμήμα τους από πλατιά ακανθόφυλλα που στρέφονται προς τα κάτω. Πάνω από τα ακανθόφυλλα, χωρίς όμως να τα πατούν, τοποθετούνται όρθιοι αετοί που αρπάζουν με το ένα πόδι την ουρά και με το άλλο την κεφαλή φιδιού (εικ. 19, 20, 60-62). Το υπόλοιπο σώμα του φιδιού ελίσσεται πίσω από τα φτερά, και εμφανίζεται ξανά στο ράμφος του αετού. Τα ανοιχτά φτερά τους καλύπτουν τα τριγωνικά διάχωρα στις άνω γωνίες των κεμεριών. Πάνω από τις κεφαλές των αετών βρίσκονται φουρούσια που σχηματίζονται από τριπλούς κιλλίβαντες με ενιαίο επίθημα και βαστούν τη βάση του θριγκού. Η σύνθεση αυτή, των αετών πάνω σε πεσσίσκους, παρατηρείται στα τέμπλα και των τεσσάρων ναών που συγκρίνουμε, με μικρές παραλλαγές. Στον ναό της Αγίας Μαρίνας η κεφαλή των αετών εικονίζεται κατά μέτωπον, ενώ στους υπόλοιπους ναούς η κεφαλή έχει μια μικρή κλίση είτε προς τα δεξιά είτε προς τα αριστερά. Σε όλα τα εξεταζόμενα τέμπλα οι αετοί βαστούν με τα νύχια τους τα φίδια, πλην των αετών στους Ταξιάρχες Μηλεών που κρατούν πλατιά άνθη, κάτω από τα οποία προβάλλουν η ουρά και η κεφαλή των φιδιών. Οι αετοί του τέμπλου των Ταξιαρχών της Τσαγκαράδας διαφέρουν, διότι δεν βαστούν με το ράμφος τους το σώμα του φιδιού, αλλά το αφήνουν να τυλιχθεί στο στήθος τους. Τέλος, στον ίδιο ναό παρατηρούμε ότι το πλατύ ακανθόφυλλο που αναδιπλώνεται στη βάση του κιονίσκου είναι αρκετά μεγαλύτερο σε σχέση με τα αντίστοιχα των άλλων τέμπλων. Βέβαια, η χρήση αυτού του μεγάλου ακανθόφυλλου, όπως επίσης και του ανθού κάτω από τους αετούς στο ναό των αγίων Ταξιαρχών Μηλεών, μάλλον έγινε για λόγους συμμετρίας. Οι άνω κεταμπέδες αυτών των ναών έχουν πιο μεγάλες διαστάσεις και, επομένως, το κενό μεταξύ των δεσποτικών εικόνων και της ζώνης του θριγκού είναι μεγαλύτερο. Έτσι, για να μην αλλοιωθούν οι αναλογίες των σωμάτων των αετών, τοποθετήθηκαν διακοσμητικά στοιχεία πάνω στα οποία πάτησαν και συμπλήρωσαν το επιπλέον ύψος.

Μεταξύ των φουρουσιών που βαστούν την υπερκείμενη ζώνη του θριγκού, εκτείνονται μακρόστενοι ταμπλάδες ανάμεσα σε ζώνη από αστράγαλο μεταξύ κυματίων, κάτω, και κοσμήτη με σχηματοποιημένα φυλλάρια σε σειρά, επάνω. Στο κέντρο του κάθε ταμπλά συναντάμε ένα όρθιο ακανθόφυλλο που παισιώνεται από πλατιές έλικες απ' όπου εκφύονται βλαστοί και άνθη αντισυμμετρικά διευθετημένα. Ο διάκοσμος στους ταμπλάδες της Αγίας Μαρίνας είναι πιο λιτός με μεγάλα και λίγα άνθη, ενώ αντίθετα στους ταμπλάδες των ναών των Ταξιαρχών Μηλεών και του Αγίου Ιωάννη Αφετών ο διάκοσμος είναι πιο πλούσιος με πολλά και μικρά άνθη και

βλαστούς. Εντελώς διαφορετικό διάκοσμο φέρουν οι ταμπλάδες των Ταξιαρχών της Τσαγκαράδας. Εκεί, ανά διαστήματα τοποθετούνται κιλλίβαντες με ενιαίο επίθημα, στα διάκενα των οποίων τοποθετούνται ακανθόφυλλα που αναδιπλώνονται προς τα πάνω και στην κορυφή τους φέρουν τρία άνθη. Στην Αγία Μαρίνα ο κάμπος της λεπτής αυτής ζώνης βάφεται με κυανό και ερυθρό χρώμα, ενώ στου Ταξιάρχες Μηλεών μόνο με ερυθρό.

Στη συνέχεια ακολουθεί η πρώτη ζώνη του θριγκού που διαιρείται σε δύο τμήματα. Το κατώτερο τμήμα της ζώνης αποτελείται από συνδεδεμένους ταμπλάδες, με ανάγλυφο διάκοσμο που επαναλαμβάνεται ίδιος σε όλο το μήκος της ζώνης. Σ' αυτόν εικονίζεται πτηνό που στηρίζεται πάνω σε άνθος και πλαισιώνεται από φύλλα και ταινίες που απολήγουν σε αντισυμμετρικές έλικες. Στο τέμπλο της Αγίας Μαρίνας, στο κέντρο της ζώνης πάνω από την Ωραία Πύλη, παρατηρούμε ότι, αντί σε διπλό έλικα, ο βλαστός των λουλουδιών στηρίζεται στο ράμφος ενός αετού (εικ. 63). Ίδια σύνθεση συναντάμε και στο τέμπλο των Ταξιαρχών Μηλεών, όμως με δικέφαλο αετό που βαστά στα ράμφη του δύο ξεχωριστούς βλαστούς αντίστοιχα (εικ. 64). Στο τέμπλο των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας το ίδιο ανάγλυφο επαναλαμβάνεται σε όλο το μήκος της ζώνης χωρίς κάποια ιδιομορφία. Το ασκάλιστο βάθος σ' αυτούς του ταμπλάδες βάφεται στην Αγία Μαρίνα με ερυθρό ή κυανό, ενώ στους Ταξιάρχες Μηλεών μόνο με πράσινο.

Το ανώτερο τμήμα της ζώνης είναι φιλοτεχνημένο με διάτρητη τεχνική, το οποίο όμως καλύπτεται από την πίσω του πλευρά με καρφωμένα σανιδώματα. Σ' αυτή τη ζώνη διαμορφώνονται ανά διαστήματα, μέσα από ελικοωτές ταινίες που εκφύονται από ακανθόφυλλα, ελλειψοειδή σχεδόν μετάλλια που φέρουν γραπτό διάκοσμο με μορφές προφητών. Στο κεντρικό μέταλλιο του τέμπλου της Αγίας Μαρίνας εικονίζεται η Θεοτόκος με το μικρό Χριστό, ενώ στο ίδιο μέταλλιο στους Ταξιάρχες Μηλεών μόνον ο Χριστός. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και το κεντρικό μέταλλιο του τέμπλου των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας όπου εικονίζεται ο οφθαλμός του Θεού μέσα σε τρίγωνο, που συμβολίζει την αγία Τριάδα (εικ. 65). Στον ίδιο ναό τα υπόλοιπα μετάλλια της ζώνης δεν φέρουν γραπτό διάκοσμο. Ολόκληρη την έκταση της ζώνης καλύπτει ένας μεγάλος ελισσόμενος βλαστός που συμπληρώνεται από φύλλα αμπέλου και τσαμπιά σταφυλιών. Ανάμεσα στην πυκνή βλάστηση συναντάμε πλήθος σκαλιστών ζωικών μορφών, όπως ελάφια, πτηνά, ταύρους κ.ά., που βαδίζουν ή τρέχουν προς όλες τις διευθύνσεις. Στην ίδια ζώνη, μάλιστα, στο τέμπλο των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας συναντάμε δρακόμορφα φτερωτά όντα με φολιδωτό σώμα (εικ. 66). Κάτω από το κεντρικό μέταλλιο της ζώνης



στο τέμπλο της Αγίας Μαρίας και των Ταξιαρχών Μηλεών σκαλίζεται, σχεδόν ακριβώς με τον ίδιο τρόπο, ο δίκαιος Ιεσσαί (εικ. 67). Εικονίζεται να κοιμάται με το ένα χέρι στην κοιλιά και το άλλο στο προσκέφαλο, ενώ τα πόδια του είναι σταυρωμένα. Αντίθετα στον ναό των Ταξιαρχών της Τσαγκαράδας, κάτω από το κεντρικό μετάλλιο τοποθετείται ένα πλατύ μετάλλιο, πιθανότατα για την τοποθέτηση κάποιας επιγραφής (εικ. 65). Και στα τρία τέμπλα την άνω πλευρά της ζώνης οριοθετεί κοσμήτης που φέρει ανάποδο ιωνικό κυμάτιο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός πως στον Άγιο Ιωάννη στις Αφέτες η ίδια ακριβώς ζώνη, που περιγράφουμε ως πρώτη ζώνη θριγκού, τοποθετείται πάνω από της Δεσποτικές εικόνες. Με εξαίρεση τη θέση της, η δομή και η διακόσμηση της ζώνης είναι σχεδόν ίδια με τις προηγούμενες (εικ. 68). Στο κατώτερο τμήμα ο διάκοσμος επαναλαμβάνεται ίδιος σε όλο το μήκος της ζώνης και στο ανώτερο συναντούμε πάλι τη διάτρητη τεχνική που καλύπτεται από την πίσω πλευρά με σανιδώματα. Ανά διαστήματα τοποθετούνται τα ίδια ελλειψοειδή μετάλλια, ενώ ο κάμπος της ζώνης γεμίζει από το μεγάλο ελίσσόμενο βλαστό που συμπληρώνεται από φύλλα αμπέλου, τσαμπιά σταφυλιών και διάφορες ζωικές μορφές σε κίνηση. Κάτω από το κεντρικό μετάλλιο είναι σκαλισμένος ο Ιεσσαί, σε μια ελαφρώς πιο όρθια στάση (εικ. 69).

Σε όλα τα τέμπλα που εξετάζουμε τα ανάγλυφα σταφύλια έχουν ζωγραφιστεί με ερυθρό, σκουρογάλανο, πράσινο και λευκό χρώμα. Επίσης, στο τέμπλο της Αγίας Μαρίας και του Αγίου Ιωάννη είναι ζωγραφισμένο με ερυθρό, κυανό και πράσινο και το μη διάτρητο βάθος της ζώνης, κυρίως στα χαμηλότερα σημεία της, ενώ στην Αγία Μαρίνα είναι ζωγραφισμένο και το πρόσωπο του Ιεσσαί με λευκορόδινο και μαύρο χρώμα.

Πάνω από την πρώτη ζώνη του θριγκού τοποθετείται ένας ακόμα κοσμήτης πάνω στον οποίο στηρίζονται οι εικόνες του Δωδεκαόρτου. Ο κοσμήτης αυτός φέρει σε όλο του το μήκος διάκοσμο που επαναλαμβάνεται κάτω από καθεμιά εικόνα του Δωδεκαόρτου. Σε όλα τα τέμπλα που εξετάζουμε παρατηρούμε στο κέντρο δύο έλικες, που συνδέονται με στεφάνη όρθιων αμπελόφυλλων, και απλώνονται εκατέρωθεν ενώ πλουτίζονται με άνθη (εικ. 25, 70-72). Διαφορετική είναι η διακόσμηση της ζώνης στα σημεία κάτω από τα φουρούσια, που πάνω τους στηρίζονται οι τριπλοί κιονίσκοι που περικλείουν τις εικόνες. Στο τέμπλο της Αγίας Μαρίας και του Αγίου Ιωάννη κάτω από τα φουρούσια προεκτείνονται τα άνθη της κεντρικής σύνθεσης. Αντίθετα στο ναό

των Ταξιαρχών Μηλεών υπάρχουν κιλλίβαντες ως αναδιπλωμένα ακανθόφυλλα, ενώ στους Ταξιάρχες Τσαγκαράδας τριπλούς κιλλίβαντες με ενιαίο επίθημα.

Οι κιονίσκοι που στηρίζουν τα τόξα των εικόνων του Δωδεκαόρτου δεν διαθέτουν βάση. Οι κορμοί τους είναι στρεπτοί και κοσμημένοι με ανάγλυφο διάκοσμο. Ο μεσαίος κιονίσκος φέρει ελισσόμενο βλαστό με σφαιρικούς καρπούς κι ένα άνθος κοντά στη βάση, ενώ οι δύο στενότεροι εκατέρωθεν του φέρουν όρθια δαφνόφυλλα σε σειρά. Στην κορυφή τους οι κιονίσκοι φέρουν κορινθιάζοντα κιονόκρανα στα οποία στηρίζονται οι τοξωτές επιστέψεις των εικόνων. Πάνω από τους κιονίσκους τοποθετούνται πεσσίσκοι με όρθιο ανθισμένο κλαδί στην πρόσθια όψη τους. Γύρω από τις εικόνες και στο εσωτερικό των κιονίσκων, συναντάμε ένα διακοσμητικό πλαίσιο με κυμάτιο που κοσμείται από σχηματοποιημένα φυλλάρια. Στα κεμέρια των εικόνων εντοπίζουμε έλικες στις γωνίες και σχηματοποιημένα ελικοτά φυλλάρια σε διάτρητη τεχνική στην παρυφή. Τα τύμπανα των τοξωτών επιστέψεων φέρουν εξαπτέρυγα, με δύο φτερούγες ανοικτές και τέσσερις κλειστές. Οι κιονίσκοι και οι επιστέψεις των εικόνων του Δωδεκαόρτου είναι σχεδόν πανομοιότυπες και στα τέσσερα τέμπλα που εξετάζουμε. Η πιο εμφανής διαφορά εντοπίζεται στο άνω ταινιωτό πλαίσιο των εικόνων στο τέμπλο των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας και στη δαντελωτή διακόσμηση της παρυφής των τοξωτών επιστέψεων στον ίδιο ναό.

Μετά την ζώνη των εικόνων του Δωδεκαόρτου και πλησιάζοντας προς την κορυφή του τέμπλου συναντάμε τη πρώτη μεγάλη διαφορά, ως προς τη δομή και τη διακόσμηση, των τέμπλων που μελετούμε. Σε αυτό το ύψος στο ναό της Αγίας Μαρίας εκτείνεται ένας ακόμη κοσμήτης που μοιάζει στην τεχνική και τη διακόσμηση με την ανώτερη ζώνη της Ρίζας του Ιεσσαί (εικ. 27). Ο κοσμήτης αυτός φέρει διάτρητη τεχνική, με την πίσω του μεριά να είναι καλυμμένη με σανιδώματα. Όλη του η επιφάνεια είναι διακοσμημένη από ελισσόμενους βλαστούς, φύλλα αμπέλου, σταφύλια και άνθη, καθώς επίσης και από πλήθος ζωικών μορφών που τρέχουν ή αναπαύονται προς όλες τις κατευθύνσεις. Πάνω από αυτόν τον κοσμήτη εκτείνεται η ζώνη της Μεγάλης Δέησης και των Αποστολικών. Στο ναό των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας η ζώνη της Μεγάλης Δέησης και των Αποστολικών τοποθετείται ακριβώς πάνω από τις εικόνες του Δωδεκαόρτου (εικ. 73). Η ζώνη αυτή είναι σκαλισμένη με διάτρητη τεχνική και καλυμμένη από την πίσω μεριά του τέμπλου με σανιδώματα. Ο γραπτός διάκοσμος διαμορφώνεται ανά διαστήματα σε μεγάλα μετάλλια που εκτείνονται σε όλο το ύψος της ζώνης. Στο κεντρικό μετάλλιο εικονίζεται ένθρονος ο Χριστός και στα εκατέρωθεν

μετάλλια δεόμενοι η Παναγία και ο Πρόδρομος. Στα υπόλοιπα μετάλλια της ζώνης τοποθετούνται ένθρονοι οι απόστολοι. Η επιφάνειά της ζώνης φέρει πυκνό διάκοσμο από φύλλα, έλικες, ελισσόμενους βλαστούς και άνθη. Αντίθετα, στους Ταξιάρχες των Μηλεών πάνω από τις εικόνες του Δωδεκαόρτου συναντάμε απευθείας τη διάτρητη αετωματική απόληξη του τέμπλου, το κλαδί (εικ. 74). Στη ζώνη αυτή τοποθετούνται ανά διαστήματα μετάλλια που στο εσωτερικό τους φέρουν γραπτό διάκοσμο με μορφές προφητών και περιμετρικά κοσμούνται από μικρά κομβία. Το κλαδί φέρει πλούσιο διάκοσμο με μακρόστενα ελικοτά φύλλα, βλαστούς και άνθη. Δυστυχώς στο τέμπλο του Αγίου Ιωάννη στις Αφέτες δεν έχει διασωθεί η ζώνη της Μεγάλης Δέησης. Παρατηρούμε, όμως, ότι εκατέρωθεν των δρακόμορφων όντων της επίστεψης έχουν σκαλιστεί δυο μετάλλια, ενώ στο κεντρικό μέταλλιο στη βάση της πυραμίδας εικονίζεται ο Χριστός (εικ. 75). Επομένως, είναι πιθανό και στο τέμπλο ταυτό, πάνω από τη ζώνη των εικόνων του Δωδεκαόρτου να ήταν τοποθετημένο απευθείας το κλαδί του θριγκού και να μην υπήρχε η επιπλέον ζώνη της Μεγάλης Δέησης και των Αποστολικών.

Στο κλαδί της κορυφής του θριγκού και στην πυραμίδα της επίστεψης οι ομοιότητες των εξεταζόμενων τέμπλων είναι και πάλι πολλές. Το κλαδί έχει αποδοθεί σε όλο του το μήκος με διάτρητη τεχνική, ενώ η επιφάνειά του φέρει πυκνό διάκοσμο από μακρόστενα φύλλα και έλικες που συνδέονται με ελισσόμενους βλαστούς και άνθη. Μάλιστα το κλαδί του τέμπλου των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας μπορούμε να πούμε ότι είναι σκαλισμένο σχεδόν ολόκληρο στον αέρα, μια και τα κενά μεταξύ των φυλλωσιών είναι αρκετά και ιδιαίτερα μεγάλα σε μέγεθος. Στο κέντρο της αετωματικής απόληξης του κλαδιού τοποθετείται η πυραμίδα με το σταυρό και τα λυπηρά. Στο ναό όμως της Αγίας Μαρίας συναντάμε τρεις πυραμίδες, γεγονός που οφείλεται στην τρισυπόστατη αφιέρωση του ναού που οδήγησε στην κατασκευή ενός τέμπλου που αποτελούνταν από τρία μικρότερα. Το ίδιο συμβαίνει και στο τέμπλο των Ταξιαρχών Μιλεών, όπου ο ναός είναι δισυπόστατος και νότιο κλίτος είναι αφιερωμένο στους Αγίους Πάντες. Αντίστοιχα, το νότιο τμήμα του τέμπλου φέρει και αυτό σταυρό και λυπηρά, που δεν στηρίζονται όμως σε κάποια βάση, αλλά τοποθετούνται απευθείας πάνω στο κλαδί.

Στο κέντρο της βάσης της πυραμίδας ανάμεσα σε φύλλα τοποθετείται μέταλλιο όπου εικονίζεται με γραπτό διάκοσμο η κάρα του Αδάμ. Εκατέρωθεν του μεταλλίου σκαλίζονται ζεύγη γρυπών ή αγγέλων που στρέφουν τις κεφαλές προς την κορυφή και

βαστούν στέμμα. Στην Αγία Μαρίνα και τον Άγιο Ιωάννη συναντάμε την σύνθεση των γρυπών, ενώ στους Ταξιάρχες Τσαγκαράδας και τους Ταξιάρχες Μηλεών αυτή των αγγέλων (εικ. 32, 76-78). Το στέμμα φέρει στην κορυφή του σταυρόσχημο μοτίβο που κοσμείται από ανάγλυφα κομβία σε σειρά. Πάνω σε αυτή την σύνθεση στηρίζεται ο μεγάλος σταυρός, που διαθέτει τρίλοβες απολήξεις και περίγραμμα από κομβία. Περιμετρικά ο σταυρός φέρει σειρά από φυλλάρια και άνθη σε ημιδιάτρητη τεχνική, ενώ στους λοβούς στις απολήξεις των κεραιών του, εκφύονται έντεκα διάτρητα ανθέμια. Στο σταυρό του τέμπλου των Ταξιαρχών στις Μηλιές τα ανθέμια των λοβών είναι οκτώ, διότι απουσιάζουν αυτά που τοποθετούνται στις προεκτάσεις των κεραιών (εικ. 79). Τα ίδια διάτρητα ανθέμια εκφύονται χιαστί και από τη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού σε όλα τα τέμπλα που εξετάζουμε, πλην αυτού των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας (εικ. 30, 80, 81). Ο Χριστός εικονίζεται να έχει παραδώσει το πνεύμα πάνω στο σταυρό, ενώ τα τέσσερα σύμβολα των ευαγγελιστών διατάσσονται στις τρίλοβες άκρες. Εκατέρωθεν της βάσης τοποθετούνται αντισυμμετρικά δύο δράκοι με φτερά, φολιδωτό σώμα και αναδιπλούμενη ουρά, στα ανοιχτά στόματα των οποίων στηρίζονται τα λυπηρά.

Στα τέμπλα των ναών της Αγίας Μαρίας και των Ταξιαρχών Μηλεών στο αριστερό λυπηρό εικονίζεται η σκηνή της λιποθυμίας της Θεοτόκου και στο δεξί ο Ιωάννης με τον εκατόνταρχο. Αντίθετα, στους Ταξιάρχες Τσαγκαράδας η Παναγία και ο Ιωάννης εικονίζονται μόνοι τους να δείχνουν προς τον Κύριο. Τα λυπηρά στο τέμπλο του Αγίου Ιωάννη, δυστυχώς δεν έχουν διασωθεί και έχουν αντικατασταθεί από μεταγενέστερα. Η δομή των λυπηρών στα εξεταζόμενα τέμπλα είναι ίδια με διαφορές, ωστόσο, στα διακοσμητικά τους στοιχεία και στον τρόπο απόδοσής τους. Κάθε εικονίδιο τοποθετείται κάτω από τόξο που κοσμείται με ιωνικό κυμάτιο και στηρίζεται σε κίονες, που διαθέτουν κορμούς κοσμημένους με δαφνόφυλλα και φυλλόσχημα σχηματοποιημένα κιονόκρανα. Στα λυπηρά του τέμπλου της Αγίας Μαρίας η τοξωτή επίστεψη των κιονίσκων είναι τρίλοβη, ενώ σε αυτά των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας παρατηρούμε περιμετρικά των εικονιδίων και στο εσωτερικό των κιονίσκων ένα διακοσμητικό πλαίσιο με κυμάτιο από σχηματοποιημένα φυλλάρια, το βάθος των οποίων ζωγραφίζεται ερυθρό. Κάτω από τη βάση των εικονιδίων διχαλώνεται σε ελικωτές ταινίες φύλλο, από το οποίο προεκτείνονται διάτρητοι ανθοφόροι βλαστοί που φύονται στην κορυφή των λυπηρών και σχηματίζουν ναόσχημα κτίρια με τρία τρουλωτά κουβούκλια. Ανάμεσα στα κτίσματα στο τέμπλο της Αγίας Μαρίας

τοποθετούνται άνθη, ενώ κάτω από αυτά στους Ταξιαρχες Μηλεών βρίσκεται μια μικρή αγγελική μορφή. Τη σύνθεση των σταυρών και των λυπηρών πλαισιώνουν εκατέρωθεν ολόγλυφες περιστερές με ανοιγμένα φτερά. Πολλά από τα ελισσόμενα φύλλα και άνθη αυτής της ζώνης καθώς επίσης και λεπτομέρειες στα σώματα και τις κεφαλές των δράκων έχουν αποδοθεί με πράσινο, κυανό, ερυθρό και λευκό χρώμα σε όλα τα τέμπλα που εξετάζουμε.

Στην κεντρική Ωραία Πύλη τοποθετείται το υπέρθυρο και τα βημόθυρα του τέμπλου. Το υπέρθυρο φέρει έναν πλούσιο διάκοσμο με σχηματοποιημένους βλαστούς που σχηματίζουν έλικες και φέρουν άνθη. Στο χαμηλότερο σημείο του υπερθύρου της Αγίας Μαρίνας και των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας σκαλίζονται πτηνά να τσιμπολογούν καρπούς (εικ. 33, 82), ενώ στο τέμπλο του Αγίου Ιωάννη δυστυχώς δεν έχουν διασωθεί αυτά τα τμήματα. Δίπλα από τη γένεση του τρίλοβου τόξου σκαλίζονται λέοντες στο τέμπλο της Αγίας Μαρίνας και ελάφια στα τέμπλα των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας και Αγίου Ιωάννη (εικ. 83). Στο ανώτερο κεντρικό τμήμα των υπερθύρων τοποθετείται ένα ζεύγος λεόντων που βαστά στέμμα. Στο τέμπλο των Ταξιαρχών Μηλεών συναντάμε μόνο την τελευταία σύνθεση των λεόντων, μια και το υπέρθυρο ακολουθεί διαφορετική δομή σε σχέση με τα υπόλοιπα. Πιο συγκεκριμένα, το υπέρθυρο της Ωραίας Πύλης τοποθετείται στο ύψος των κεταμπέδων, ενώ τους μιμείται σε διαστάσεις και διάκοσμο και φέρει την ίδια τοξωτή απόληξη.

Τα βημόθυρα της Ωραίας Πύλης και των τεσσάρων τέμπλων που εξετάζουμε φέρουν μικτό – γραπτό και γλυπτό – διάκοσμο (εικ. 34, 84-86). Το ανώτερο τμήμα των θυρόφυλλων είναι φιλοτεχνημένο σε διάτρητη τεχνική. Φτερωτοί δράκοντες με φολιδωτό σώμα, που συγκρατούν με το ρύγχος τους βλαστούς, σχηματίζουν τη ράχη καθενός θυροφύλλου, ενώ ο υπόλοιπος χώρος γεμίζει με ελικοτές ταινίες που φέρουν φύλλα και άνθη. Στην πλούσια αυτή βλάστηση συναντάμε ζεύγη πτηνών, λεόντων και αλόγων που κοιτάζουν προς τα πλάγια. Στο κατώτερο και κεντρικό σημείο του διάτρητου τμήματος όλων των βημοθύρων, πλην αυτού των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας, εντοπίζουμε διάχωρα με την παράσταση του Ευαγγελισμού. Τα διάχωρα πλαισιώνονται από κιονίσκους, που φέρουν τόξο που σχηματίζει διπλή καμπυλότητα. Στο τέμπλο των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας η παράσταση του Ευαγγελισμού εικονίζεται στο κάτω τμήμα του βημοθύρου, που είναι συμπαγές. Το τμήμα αυτό εντοπίζεται σε όλα τα τέμπλα που εξετάζουμε και φέρει συνολικά οκτώ εικονίδια, τέσσερα σε κάθε σειρά, κάτω από διπλά τόξα, που στο εσωτερικό τους φέρουν ανάγλυφο σχοινόσχημο κόσμημα και στο

εξωτερικό στρεπτούς κιονίσκους που στηρίζουν τόξα από σκαλιστό ιωνικό κυμάτιο. Μεταξύ των σειρών των εικονιδίων παρεμβάλλονται ανάγλυφες διακοσμητικές ταινίες κοσμημένες με ελισσόμενους βλαστούς και άνθη. Στο βημόθυρο των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας τοποθετείται άλλη μια διακοσμητική ταινία που διαχωρίζει το συμπαγές τμήμα από το διάτρητο. Στην κορυφή του αρμοκάλυπτρου της Αγίας Μαρίνας και των Ταξιαρχών Μηλεών τοποθετείται μετάλλιο με την παράσταση του Χριστού, ενώ στους Ταξιάρχες Τσαγκαράδας το ίδιο μετάλλιο είναι κενό. Στον άγιο Ιωάννη το μετάλλιο του αρμοκαλύπτρου δεν έχει διασωθεί.

Με βάση τις παραπάνω συγκρίσεις μπορούμε με ασφάλεια να συμπεράνουμε ότι στο σύνολό τους τα εξεταζόμενα τέμπλα φέρουν έναν μεγάλο αριθμό κοινών χαρακτηριστικών. Παρατηρούμε ότι και τα τέσσερα τέμπλα έχουν αρχίσει σταδιακά να υιοθετούν τη διάτρητη τεχνική και να αποδίδουν τον διάκοσμό τους πυκνό, με κίνηση και συστροφή, καθώς και με πλαστικότητα. Περίπλοκοι ελικωτοί βλαστοί, ιδιόμορφα διακοσμημένοι κιονίσκοι και πλήθος ζωικών και μυθικών μορφών εντοπίζονται σε όλη τους την επιφάνεια. Στην κορυφή τους επίσης φέρουν έναν μεγάλο σταυρό που σχεδόν εφάπτεται με την οροφή και στηρίζεται στην εντυπωσιακή πυραμίδα των δρακόμορφων όντων και πλαισιώνεται από τα εικονίδια των λυπηρών. Ακόμα και η τοποθέτηση των τέμπλων μέσα στο ναό είναι κοινή, αφού όλα, πλην εκείνου του Αγίου Ιωάννη που έχει προσαρτηθεί στο σύγχρονο εικονοστάσι του ναού, γέρνουν έντονα προς τα εμπρός.

Αυτά τα χαρακτηριστικά αποδίδονται κυρίως στο καλλιτεχνικό ρεύμα του μπαρόκ που εμφανίζεται στην εκκλησιαστική ξυλογλυπτική τον 18<sup>ο</sup> αιώνα<sup>45</sup>. Παρόλ' αυτά, τα τέμπλα που μελετάμε φέρουν ακόμα αρκετά στοιχεία των χαρακτηριστικών της ξυλογλυπτικής του προηγούμενου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, στο τέμπλο της Αγίας Μαρίνας, του Αγίου Ιωάννη και των Ταξιαρχών Μηλεών, στις ποδιές της βάσης τους δεν έχουν τοποθετηθεί ακόμα σκαλιστά θωράκια, αλλά επίπεδοι ζωγραφισμένοι πίνακες. Επίσης, οι κάτω κεταμπέδες, τα υπέρθυρα, αρκετοί κοσμήτες και οι πεσσίσκοι της βάσης αν και φέρουν έξεργο ανάγλυφο δεν έχουν ακόμα σκαλιστεί με διάτρητη τεχνική στον αέρα, ενώ το βάθος πάνω στο οποίο προβάλλονται τα θέματα και κάποιες διακοσμητικές λεπτομέρειες έχουν βαφεί με ερυθρό, κυανό ή και πράσινο χρώμα.

Αντίθετα, στο τέμπλο των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας συναντάμε ελάχιστα χρωματισμένα στοιχεία, ενώ δεν λείπουν και από τις ποδιές τα σκαλιστά θωράκια με τις

---

<sup>45</sup> Μακρής 1982, 11.

ανάγλυφες παραστάσεις. Μάλιστα, εντυπωσιακό είναι ότι οι παραστάσεις αυτές δεν αντλούνται μόνο από την Αγία Γραφή, αλλά ακόμα και από την μυθολογία και την καθημερινή ζωή. Αυτή η θεματολογία αποτελεί χαρακτηριστικό των τέμπλων του β' μισού του 18<sup>ου</sup> αιώνα και οι παραστάσεις τους δεν συμβολίζουν και δεν υπαινίσσονται μόνο, αλλά αρχίζουν να αφηγούνται<sup>46</sup>. Στον ίδιο ναό ακόμα παρατηρούμε μια ελαφρώς μεγαλύτερη προσοχή και λεπτομέρεια στις αναλογίες των μορφών και των φυτικών μοτίβων. Αν και το τέμπλο των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας δεν έχει ξεφύγει εντελώς από τις τεχνικές της προηγούμενης περιόδου, λόγω των παραπάνω χαρακτηριστικών του υποθέτουμε ότι είναι χρονικά το πιο ύστερο από τα τέσσερα που συνεξετάζουμε.

Δυστυχώς, κανένα από τα τέμπλα που συγκρίνουμε δεν φέρει επιγραφή που να επιβεβαιώνει την χρονολόγησή του. Το τέμπλο της αγίας Μαρίας, όπως είδαμε και παραπάνω, φέρει μεν επιγραφή για χρύσωση με τη χρονολογία 1793, αλλά θα ήταν πιο κοντά στην πραγματικότητα αν το τοποθετούσαμε προς τα μέσα του 18<sup>ου</sup> αιώνα, δηλαδή κοντά στην ημερομηνία ανέγερσης του ναού, το 1745. Το ίδιο υποθέτουμε και για το τέμπλο των Ταξιαρχών Μηλεών, ο ναός των οποίων, σύμφωνα με επιγραφές που βρίσκονται χαραγμένες σε μαρμάρινες πλάκες εντοιχισμένες εξωτερικά πάνω από τη στέγη του νάρθηκα και στην ασίδα του ιερού, ανοικοδομήθηκε το 1741. Σύμφωνα με αφιερωματική επιγραφή, η εικόνα του αγίου Νικολάου που έχει τοποθετηθεί αριστερά της θύρας της προθέσεως στο τέμπλο των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας μάλλον έγινε το 1749 (εικ. 87) και αυτή η χρονολογία δεν πρέπει να απέχει πολύ από το έτος κατασκευής του τέμπλου. Ούτε για το τέμπλο του Αγίου Ιωάννη στις Αφέτες διαθέτουμε στοιχεία για το έτος της σκάλισής του, παρά μόνο μια εικόνα του αγίου Νικολάου, που παλαιότερα βρισκόταν τοποθετημένη στο τέμπλο, και φέρει επιγραφή και τη χρονολογία 1743 (εικ. 88). Οι εικόνες ενός τέμπλου μπορεί να είναι χρήσιμα βοηθήματα για την χρονολόγησή του, δεν αποτελούν όμως πάντα ασφαλή κριτήρια μια και οι φορητές εικόνες συχνά μεταφέρονται από μνημείο σε μνημείο. Με βάση όμως τη δομή και το είδος, το ύφος και την τεχνική της διακόσμησης μπορούμε να πούμε πως και τα τέσσερα τέμπλα που εξετάζουμε χρονολογούνται κοντά στα μέσα του 18<sup>ου</sup> αιώνα, με μεταγενέστερο μάλλον αυτό των αγίων Ταξιαρχών Τσαγκαράδας.

Εκτός όμως από τις μεταξύ τους ομοιότητες, τα τέμπλα αυτά φέρουν πολλά κοινά στοιχεία και με τέμπλα της Ηπείρου από την ίδια περίοδο. Στο β' μισό του 18<sup>ου</sup> αιώνα τα ηπειρώτικα τέμπλα συγκεντρώνουν όλα τα γνωρίσματα του νέου ρυθμού του

---

<sup>46</sup> Μακρής 1976, 96.

μπαρόκ, ο οποίος μάλιστα είχε αρχίσει να εμφανίζεται στον θεματολογικό πλούτο των εικονοστασιών της περιοχής ήδη από το τέλος του 17<sup>ου</sup> αιώνα<sup>47</sup>. Τα περισσότερα κοινά στοιχεία των ηλιοειδικών τέμπλων που μελετάμε με αυτά της Ηλείου συναντώνται στον διάκοσμο.

Αρχικά παρατηρείται στους κάτω κεταμπέδες το δημοφιλές θέμα των αγγέλων ή γρυπών που κρατούν στέμμα (άγιος Γεώργιος Νεγάδων, άγιος Μηνάς Μονοδενδρίου)<sup>48</sup>, ενώ συναντάμε και παρόμοια ελλειψοειδή μετάλλια σαν αυτά που τοποθετούνται στο κέντρο των κεταμπέδων στο τέμπλο των Ταξιαρχών Τσαγκαράδας. Χαρακτηριστικός επίσης είναι και ο διάκοσμος της γοργόνας με την διπλή ουρά που συναντούμε στους κεταμπέδες πάνω από την Ωραία Πύλη (αγία Παρασκευή Μετσόβου)<sup>49</sup>, αλλά και στα θωράκια των ποδιών της βάσης (άγιος Μηνάς Μονοδενδρίου, άγιος Νικόλαος Καπεσόβου)<sup>50</sup>. Παρόμοια σχεδόν σε όλα τα τέμπλα είναι επίσης και η διαμόρφωση της πρώτης ζώνης του θριγκού. Κάτω εκτείνεται η διακοσμητική ταινία της σταφυλής, και πάνω η διάτρητη ζώνη, που το πίσω της μέρος καλύπτεται από σανιδώματα, και φέρει πλούσιο φυτικό διάκοσμο με φύλλα αμπέλου και βλαστούς. Στην πάνω διάτρητη ζώνη συχνά τοποθετούνται ανά διαστήματα μετάλλια με γραπτό διάκοσμο, ενώ στο κέντρο του κλαδιού σκαλίζεται και η μορφή του δίκαιου Ιεσσαί (άγιος Νικόλαος Καπεσόβου)<sup>51</sup>. Κοινή διακόσμηση συναντάμε και στην επίστεψη των τέμπλων, όπου τα λυπηρά στηρίζονται πάνω στα στόματα των αναδιπλωμένων δράκων μεταξύ των οποίων υπάρχει πάντοτε κυκλικό μετάλλιο, που φέρει ζωγραφισμένη την κάρα του Αδάμ και αποτελεί τη βάση του σταυρού. Τέλος, σχεδόν πανομοιότυπη είναι και η δομή των βημοθύρων με γραπτό και γλυπτό διάκοσμο<sup>52</sup>.

Από τον σπουδαίο λαογράφο Κίτσο Μακρή γνωρίζουμε ότι στο χώρο του Πηλίου εργάζονταν τον 18<sup>ο</sup> αιώνα και Ηπειρώτες τεχνίτες<sup>53</sup>. Αυτή η πληροφορία σε συνδυασμό με τις παραπάνω ομοιότητες, αλλά και τη μεγάλη ξυλογλυπτική παράδοση της Ηλείου μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα εξεταζόμενα τέμπλα πιθανότατα κατασκευάστηκαν από Ηπειρώτες τεχνίτες, τους λεγόμενους ταγιαδόρους. Οι ταγιαδόροι συγκροτούσαν μικρά ξυλογλυπτικά συνεργεία που ταξίδευαν από την

---

<sup>47</sup> Τσαπαρλής 1994, 80.

<sup>48</sup> Τσαπαρλής 1994, 83.

<sup>49</sup> Μακρή 1976, 94.

<sup>50</sup> Τσαπαρλής 1994, 82.

<sup>51</sup> Τσαπαρλής 1994, 85-86.

<sup>52</sup> Τσαπαρλής 1994, 86-87.

<sup>53</sup> Μακρή 1982, 6. Μακρή 1976, 94.



Ήπειρο σχεδόν σε όλη την Ελλάδα και αναλάμβαναν παραγγελίες<sup>54</sup>. Μάλιστα, οι ομοιότητες στο διάκοσμο μεταξύ των τέμπλων που συγκρίναμε δικαιολογούνται και από τη χρήση ανθιβόλων (εικ. 89-90). Τα ανθίβολα αποτέλεσαν απαραίτητο βοήθημα στα χέρια των καλλιτεχνών και ιδιαίτερα κατά τον 18<sup>ο</sup> αιώνα όπου η τέχνη της ξυλογλυπτικής ήκμαζε, και η ζήτηση για περισσότερα έργα ήταν μεγάλη. Μόνο στην περιοχή του Πηλίου κατά τον 18<sup>ο</sup> αιώνα κτίστηκαν και επιπλώθηκαν 76 ναοί<sup>55</sup>. Έτσι, τα συνεργεία των ταγιαδόρων μπορούσαν να κουβαλούν μαζί τους τα σχέδια που ήθελαν να αποτυπώσουν με τη μορφή ανθιβόλων χωρίς να χάνουν κάθε φορά χρόνο στη σχεδίαση και τη χάραξη νέων.

---

<sup>54</sup> Μακρής 1982, 6.

<sup>55</sup> Μακρής 1976, 279.

## Συμπεράσματα

Το τέμπλο της Αγίας Μαρίνας του Κισσού αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα ηπειρώτικης ξυλογλυπτικής στο Πήλιο του 18<sup>ου</sup> αιώνα. Η σπουδαιότητά του έγκειται στο γεγονός ότι το ίδιο το τέμπλο αποτελεί μεταίχμιο μεταξύ της παλαιότερης τεχνικής του στρωτού, ήρεμου, πρόστυπου αναγλύφου και της νεότερης τεχνικής του έξεργου και υπερβολικά δυναμικού σκαλίσματος στον αέρα. Ο μελετητής παρατηρώντας το μπορεί να κατανοήσει τη σταδιακή μετάβαση από την παλαιότερη τεχνική σε αυτόν του μπαρόκ, που χαρακτηρίζει την εκκλησιαστική ξυλογλυπτική από τα μέσα του 18<sup>ου</sup> αιώνα και εξής.

Ο διάκοσμος του τέμπλου είναι άκρως εντυπωσιακός. Σε όλη του την επιφάνεια φέρει περίπλοκους ελικωτούς ανθισμένους βλαστούς, διακοσμημένους κιονίσκους, ανθοφόρους πεσσίσκους, μετάλλια με γραπτό διάκοσμο και μια τεράστια ποικιλία ζωικών και μυθικών μορφών. Επιπλέον, με τη χρήση της διάτρητης τεχνικής το φως περνά μέσα από το τέμπλο δίνοντας του έτσι, μέσω των σκιών, ζωντάνια και κίνηση. Εκτός από το χρύσωμα, το τέμπλο φέρει και ζωγραφισμένες λεπτομέρειες που αποδίδονται με ερυθρό, πράσινο και κυανό χρώμα. Ακόμα έχει τοποθετηθεί με τέτοιο τρόπο στον χώρο, ώστε καθώς υψώνεται να γέρνει έντονα προς τα εμπρός. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του αποτελεί και το γεγονός ότι, λόγω της τρισυπόστατης αφιέρωσης του ναού, στη ουσία αποτελείται από τρία ξεχωριστά και διακριτά μεταξύ τους τέμπλα, που σχηματίζουν ένα ενιαίο και αρμονικό σύνολο. Ο συνδυασμός αυτών των στοιχείων του προσδίδει έναν εντυπωσιακό και επιβλητικό χαρακτήρα, που φυσικά αναδεικνύει και την ικανότητα του τεχνίτη ή του συνεργείου των τεχνιτών που το δημιούργησαν.

Εξίσου σημαντική είναι ακόμη και η σύγκριση του τέμπλου της Αγίας Μαρίνας με άλλα της ίδιας περιόδου, από την περιοχή του Πηλίου αλλά και της Ηπείρου. Μέσα από αυτή την σύγκριση προέκυψαν ομοιότητες που εντοπίζονται στη δομή και στο διάκοσμο, και που μας βοήθησαν όχι μόνο σε ζητήματα χρονολόγησης και προέλευσης αλλά και στην κατανόηση της εξέλιξης της εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής του Πηλίου και του ελλαδικού χώρου γενικότερα.

Με βάση την παραπάνω ανάλυση συνειδητοποιούμε την ανάγκη για περαιτέρω μελέτη των ξυλόγλυπτων τέμπλων, μια και το μεγαλύτερό τους κομμάτι παραμένει αδημοσίευτο. Η ανάγκη αυτή γίνεται ακόμα πιο επιτακτική αν αναλογιστούμε και την ταχύτατη φυσική φθορά του υλικού κατασκευής τους που οδήγησε και στο μικρό αριθμό έργων που έχουν διασωθεί<sup>56</sup>. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του 18<sup>ου</sup> αιώνα αποτέλεσε εξέχον κομμάτι του διακόσμου των ναών, μια και η εξέλιξή του από αυτά τις προηγούμενης περιόδου είναι χαρακτηριστική. Αν αναλογιστούμε μόνο πως το τέμπλο της Αγίας Παρασκευής Ζαγοράς κόστισε σχεδόν όσο και το κτίσιμο ολόκληρου του ναού<sup>57</sup>, τότε κατανοούμε την αξία αλλά και τη σημασία του μέσα στο ναό. Επομένως, αναμφισβήτητα πρόκειται για περίτεχνα έργα τέχνης που εντυπωσιάζουν έως σήμερα και αποτελούν θησαυρούς με μεγάλη ιστορική, καλλιτεχνική και θρησκευτική αξία.

---

<sup>56</sup> Νικονάνος 2001, 149-153.

<sup>57</sup> Μακρής 1957, 11.

## Βιβλιογραφία

- Βελένης 1982:** Βελένης Γ., «Το πολύκογχο ιερό βήμα των τρισυπόστατων εκκλησιών της Τουρκοκρατίας», στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 2* (1982) 13-20
- Γεωργιάδου-Κούντουρα, Τσάμπουρας 2009:** Γεωργιάδου-Κούντουρα Ε., Τσάμπουρας Θ., «Η εικονογράφηση της Αγίας Μαρίνας από τον Παγώνη: Προϋποθέσεις της εκκλησιαστικής αγιογραφίας στις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα», στο: Λαγόπουλος Α.-Φ., επιμ., *Ο ναός της Αγίας Μαρίνας Κισσού: Ιστορία-Πολεοδομία-Αρχιτεκτονική-Εικονογραφία*, Βόλος 2009, 75-99
- Δρακοπούλου 2010:** Δρακοπούλου Ε., *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1850)*, τόμ. 3, Αθήνα 2010
- Ευγενικός 2007:** Ευγενικός Πάρις Δ., «Ξυλόγλυπτα τέμπλα του 17ου αι. από την περιοχή του Πηλίου», Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007)
- Ευγενικός 2016:** Ευγενικός Π. Δ., «Πρώιμα ξυλόγλυπτα τέμπλα σε πρόστυπη τεχνική της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος και Αλμυρού», Διδακτορική διατριβή (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016)
- Κουτελάκης 1986:** Κουτελάκης Χ. Μ., *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα, Γιάννινα 1986
- Μακρής 1957:** Μακρής Κίτσος Α., *Αρχιτέκτων Δήμος Ζηπανιώτης*, Αθήνα 1957
- Μακρής 1982:** Μακρής Κίτσος Α., *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα*, Αθήνα 1982
- Μακρής 1976:** Μακρής Κίτσος Α., *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα 1976
- Μιχάλαρος 2009:** Μιχάλαρος Μ., «Η θεολογική ερμηνεία των τοιχογραφιών της Αγίας Μαρίνας», στο: Λαγόπουλος Α.-Φ., επιμ., *Ο ναός της Αγίας Μαρίνας Κισσού: Ιστορία-Πολεοδομία-Αρχιτεκτονική-Εικονογραφία*, Βόλος 2009, 49-73
- Νικονάνος 1997:** Νικονάνος Ν., «Ξυλόγλυπτα», στο: *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 1997, 2<sup>η</sup> έκδ., 291-294
- Νικονάνος 2000:** Νικονάνος Ν., «Ξυλόγλυπτα», στο: Παπαδόπουλος Στ., Καπιολδάση-Σωτηροπούλου Χρ., επιμ., *Κειμήλια Πρωτάτου*, τόμ. Α΄, Άγιον Όρος 2000, 129-143
- Νικονάνος 2001:** Νικονάνος Ν., «Βυζαντινά ξυλόγλυπτα στο Άγιον Όρος», στο: *Άγιον Όρος, Φύση-Λατρεία –Τέχνη, Πρακτικά συνεδρίων εις το πλαίσιον των*

παραλλήλων εκδηλώσεων της εκθέσεως «Θησαυροί του Αγίου Όρους», τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη 2001, 149-154, 241-243

**Νικονάνος 2009:** Νικονάκος Ν., «Το τέμπλο της Αγίας Μαρίνας», στο: Λαγόπουλος Α.-Φ., επιμ., *Ο ναός της Αγίας Μαρίνας Κισσού: Ιστορία-Πολεοδομία-Αρχιτεκτονική-Εικονογραφία*, Βόλος 2009, 101-108

**Πολυβίου 2009:** Πολυβίου Μ.Δ., «Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Μαρίνας», στο: Λαγόπουλος Α.-Φ., επιμ., *Ο ναός της Αγίας Μαρίνας Κισσού: Ιστορία-Πολεοδομία-Αρχιτεκτονική-Εικονογραφία*, Βόλος 2009, 39-48

**Τσαπαρλής 1980:** Τσαπαρλής Ε., *Ξυλόγλυπτα Τέμπλα Ηπείρου 17ου – α΄ ημίσεος 18ου αιώνα, Πρόστυπα Ξυλόγλυπτα*, Αθήνα 1980

**Τσαπαρλής 1994:** Τσαπαρλής Ε., «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο στην Ηπείρου κατά το β΄ μισό του 18<sup>ου</sup> αιώνα», στο: *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 70-95

**Χατζηδάκης 1987:** Χατζηδάκης Μ., *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τόμ. 1, Αθήνα 1987

**Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997:** Χατζηδάκης Μ., Δρακοπούλου Ε., *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τόμ. 2, Αθήνα 1997

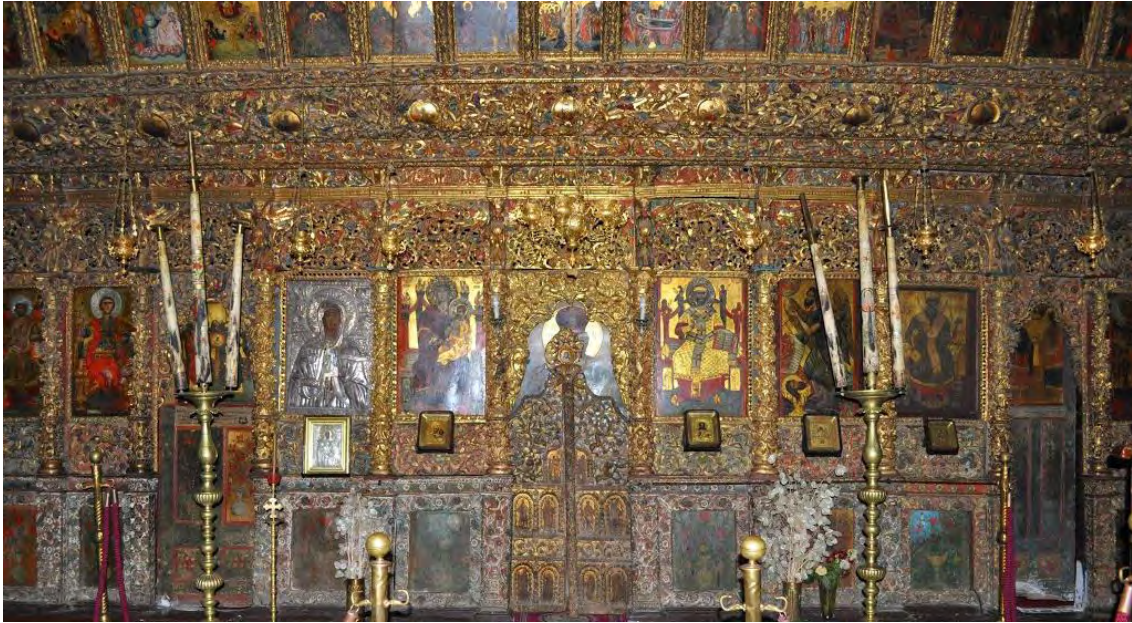
**Nestorovski, Nestorovska 2002:** Nestorovski B., Nestorovska R., *Nestor Aleksiev Mirčevski. Rezbar*, Skopje 2002

## Εικόνες



**Εικόνα 1: Αγ. Μαρίνα Κισσού.**





**Εικόνα 2: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Αποψη τέμπλου.**



**Εικόνα 3: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Αποψη πεσσίσκου βάσης.**



**Εικόνα 4:** Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια από τα θωράκια με τη ζωγραφική.



**Εικόνα 5:** Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια από τα θωράκια με τη ζωγραφική.





**Εικόνα 6: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια "σταφυλής".**



**Εικόνα 7: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ".**





**Εικόνα 8: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ".**



**Εικόνα 9: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ" νότια της Ωραίας πύλης.**





**Εικόνα 10:** Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ" βόρεια της Ωραίας πύλης.



**Εικόνα 11:** Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ".





**Εικόνα 12:** Άγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ".



**Εικόνα 13:** Άγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ".



**Εικόνα 14: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ".**





**Εικόνα 15: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Άποψη κιονίσκων.**



**Εικόνα 16: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια πάνω "κεταμπέ".**



**Εικόνα 17: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια πάνω "κεταμπέ".**





**Εικόνα 18: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια πάνω "κεταμπέ" κεντρικής Ωραίας πύλης.**



**Εικόνα 19: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια πεσσίσκου.**





**Εικόνα 20: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια πεσσίσκου.**



**Εικόνα 21: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Άποψη ταμπλάδων άνω των πάνω "κεταμπέδων".**





**Εικόνα 22: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια κάτω τμήματος Ρίζας του Ιεσσαί.**



**Εικόνα 23: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Ρίζα του Ιεσσαί.**





**Εικόνα 24: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια Ρίζας του Ιησού.**



**Εικόνα 25: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Ζώνη Δωδεκαόρτου.**





**Εικόνα 26: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια εικόνας Δωδεκαόρτου.**



**Εικόνα 27: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Κοσμήτης κάτω από τη ζώνη της Μεγάλης Δέησης.**





**Εικόνα 28: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Αποψη της ζώνης της Μεγάλης Δέησης.**



**Εικόνα 29: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Επίστεψη βόρειο κλίτους.**





**Εικόνα 30: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Επίστεψη κεντρικού κλίτους.**



**Εικόνα 31: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Επίστεψη νοτίου κλίτους.**





**Εικόνα 32: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Βάση κεντρικής πυραμίδας.**



**Εικόνα 33: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Άποψη υπερθύρου κεντρικής Ωραίας Πύλης.**



**Εικόνα 34: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Βημόθυρα κεντρικής Ωραίας Πύλης.**





**Εικόνα 35: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Βημόθυρα βόρειας Ωραίας Πύλης.**

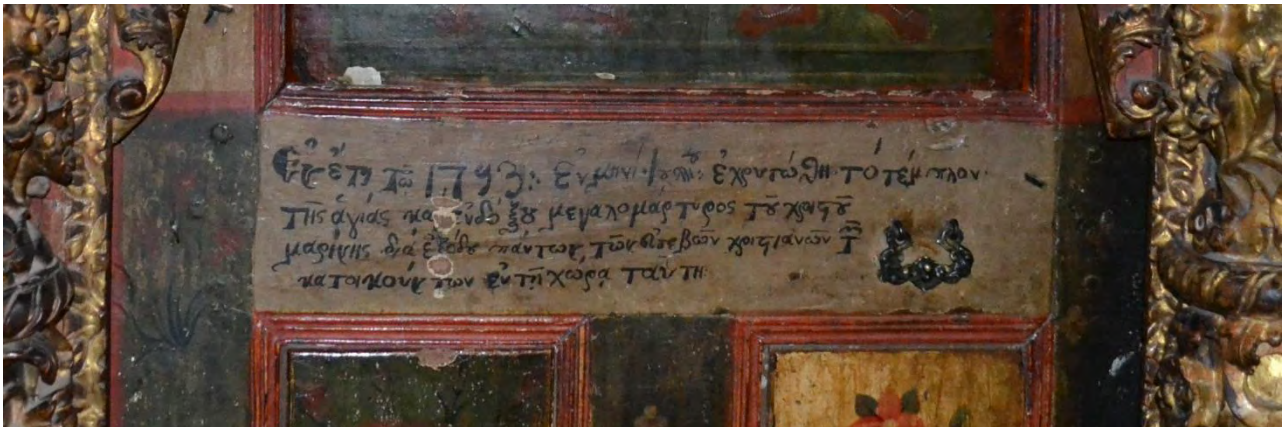


**Εικόνα 36: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Βημόθυρα νότιας Ωραιάς Πύλης.**

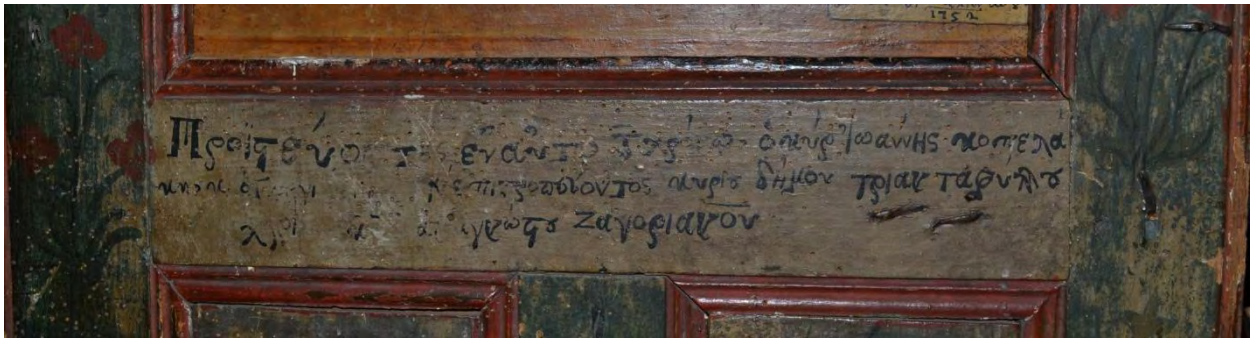




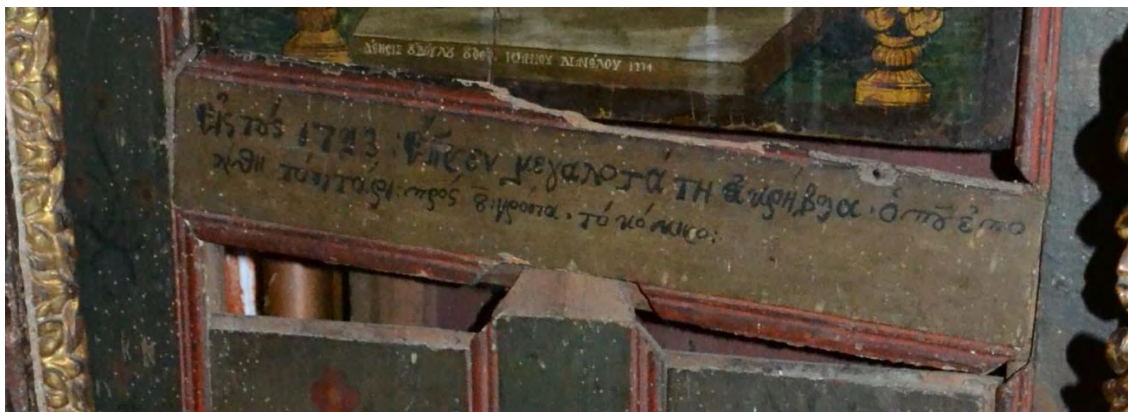
Εικόνα 37: Άγ. Μαρίνα Κισσού. Πίσω όψη τέμπλου.



Εικόνα 38: Άγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια θύρας προθέσεως του κεντρικού τέμπλου.



**Εικόνα 39: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια θύρας προθέσεως του τέμπλου του νότιου κλίτους.**



**Εικόνα 40: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια θύρας προθέσεως του τέμπλου του βορείου κλίτους.**





**Εικόνα 41: 'Αγ. Ιωάννης Αφετών. Αποψη πεσίσκων βάσης.**



**Εικόνα 42: 'Αγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Αποψη πεσσίσκων βάσης.**





**Εικόνα 43: 'Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Άποψη πεσσίσκων βάσης.**



**Εικόνα 44: 'Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια ποδιάς νότια της Ωραίας Πύλης.**





Εικόνα 45: 'Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια ποδιάς βόρεια της Ωραίας Πύλης.





**Εικόνα 46: 'Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια ποδιάς.**





**Εικόνα 47: 'Αγ. Ταξιάρχης Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια ποδιάς.**





**Εικόνα 48: 'Αγ. Ταξιάρχης Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια ποδιάς.**



**Εικόνα 49: 'Αγ. Ιωάννης Αφετών. Αποψη κιονίσκων δεσποτικών εικόνων.**





**Εικόνα 50: 'Αγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Αποψη κιονίσκων δεσποτικών εικόνων.**



**Εικόνα 51: 'Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Άποψη κιονίσκων δεσποτικών εικόνων.**





**Εικόνα 52: 'Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ".**



**Εικόνα 53: 'Αγ. Ιωάννης Αφετών. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ".**





Εικόνα 54: Αγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ".



Εικόνα 55: Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια κάτω "κεταμπέ". (πηγή: [http://imd.gr/site/uploads/images/ieroi\\_naoi/1135\\_agia\\_paraskeui\\_tsagkaradas/egg\\_rafa/tembla\\_kai\\_eikones\\_metavuzantinon\\_naon\\_tsagkaradas.pdf](http://imd.gr/site/uploads/images/ieroi_naoi/1135_agia_paraskeui_tsagkaradas/egg_rafa/tembla_kai_eikones_metavuzantinon_naon_tsagkaradas.pdf))





**Εικόνα 56: Αγ. Ιωάννης Αφετών. Λεπτομέρεια πάνω "κεταμπέ"**

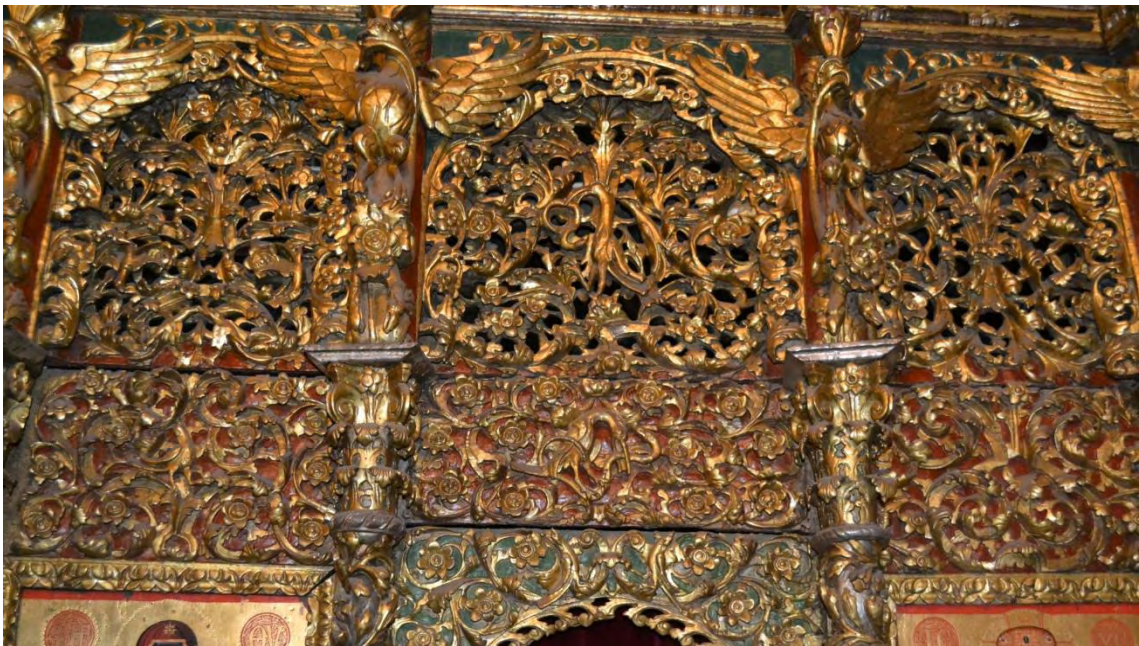


**Εικόνα 57: Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια πάνω "κεταμπέ".**





**Εικόνα 58: Αγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Υπέρθυρο κεντρικής Ωραίας Πύλης.**



**Εικόνα 59: Αγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Θωράκια άνω των δεσποτικών εικόνων.**





**Εικόνα 60: Αγ. Ιωάννης Αφετών. Λεπτομέρεια πεσίσκου.**





**Εικόνα 61: Αγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Λεπτομέρεια πεσίσκου.**



**Εικόνα 62: Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια πεσσίσκου.**





**Εικόνα 63: Αγ. Μαρίνα Κισσού. Λεπτομέρεια πρώτης ζώνης του θριγκού.**



**Εικόνα 64: Αγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Λεπτομέρεια πρώτης ζώνης του θριγκού.**





**Εικόνα 65: Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια μεταλλίου πρώτης ζώνης του θριγκού.**



**Εικόνα 66: Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια πρώτης ζώνης του θριγκού.**





**Εικόνα 67: Αγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Λεπτομέρεια πρώτης ζώνης του θριγκού.**



**Εικόνα 68: Αγ. Ιωάννης Αφετών. Άποψη ζώνης Δωδεκαόρτου.**





**Εικόνα 69: Αγ. Ιωάννης Αφετών. Λεπτομέρεια ζώνης άνω των εικόνων του Δωδεκαόρτου.**



**Εικόνα 70: Αγ. Ιωάννης Αφετών. Ζώνη Δωδεκαόρτου.**





**Εικόνα 71: Αγ. Ταξιάρχης Μηλεών. Ζώνη Δωδεκαόρτου.**



**Εικόνα 72: Αγ. Ταξιάρχης Τσαγκαράδας. Ζώνη Δωδεκαόρτου.**





**Εικόνα 73: Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Ζώνη Μεγάλης Δέησης.**



**Εικόνα 74: Αγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Λεπτομέρεια "κλαδιού".**





**Εικόνα 75: Αγ. Ιωάννης Αφετών. Λεπτομέρεια πυραμίδας επίστεψης.**



**Εικόνα 76: Αγ. Ιωάννης Αφετών. Λεπτομέρεια πυραμίδας επίστεψης.**





**Εικόνα 77: Αγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Λεπτομέρεια πυραμίδας επίστεψης.**



**Εικόνα 78: Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια πυραμίδας επίστεψης.**



Εικόνα 79: Αγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Σταυρός επίστεψης.





**Εικόνα 80: Αγ. Ιωάννης Αφετών. Σταυρός επίστεψης.**



**Εικόνα 81: Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Σταυρός επίστεψης.**





**Εικόνα 82: Αγ. Ταξιάρχης Τσαγκαράδας. Υπέρθυρο Ωραίας Πύλης.**



**Εικόνα 83: Αγ. Ιωάννης Αφετών. Υπέρθυρο Ωραίας Πύλης.**





**Εικόνα 84: Άγ. Ιωάννης Αφετών. Βημόθυρα Ωραίας Πύλης.**





**Εικόνα 85: Άγ. Ταξιάρχες Μηλεών. Βημόθυρα Ωραίας Πύλης.**





**Εικόνα 86: Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Βημόθυρα Ωραίας Πύλης.**



**Εικόνα 87: Αγ. Ταξιάρχες Τσαγκαράδας. Λεπτομέρεια εικόνας αγίου Νικολάου.**



**Εικόνα 88: Αγ. Ιωάννη Αφειτών. Λεπτομέρεια εικόνας αγίου Νικολάου.**





**Εικόνα 89: Πρότυπο ανθιβόλου. (πηγή: Nestorovski, Nestorovska, 2002)**



**Εικόνα 90: Πρότυπο ανθιβόλου. (πηγή: Nestorovski, Nestorovska, 2002)**